

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Πολιτιστική Πολιτική
και Ανάπτυξη**

Πτυχιακή Εργασία

**Στρατηγικός Σχεδιασμός για την Αξιοποίηση των
Μεταβυζαντινών-Οθωμανικών Μνημείων στην Περιοχή της
Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης**

Χαράλαμπος Κοτζαμανίδης

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Μαρία Κωνσταντογλου**

Απρίλιος 2019

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Πολιτιστική Πολιτική
και Ανάπτυξη**

Πτυχιακή Εργασία

**Στρατηγικός Σχεδιασμός για την Αξιοποίηση των
Μεταβυζαντινών-Οθωμανικών Μνημείων στην Περιοχή της
Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης**

Χαράλαμπος Κοτζαμανίδης

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια

Μαρία Κωνσταντογλου

Η παρούσα πτυχιακή εργασία υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των
απαιτήσεων για απόκτηση πτυχιακού τίτλου σπουδών
στην Πολιτιστική Πολιτική και Ανάπτυξη
από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Απρίλιος 2019

ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ

Περίληψη

Η χώρα μας υπήρξε ιστορικά ένα μωσαϊκό πολιτιστικών στοιχείων και εκφράσεων, όχι μόνο αναφορικά με τη φυσική παρουσία και άλλων λαών σε χωρικό επίπεδο, αλλά και με την υιοθέτηση και απορρόφηση των διαφορετικών χαρακτηριστικών της κουλτούρας τους. Μία τέτοια, χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν και τα οθωμανικά μνημεία και κτίρια που βρίσκονται -σε μεγαλύτερο βαθμό- στις περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Κατανοώντας ότι πρόκειται για μια κληρονομιά με δυσάρεστες μνήμες και μελετώντας έννοιες όπως ο πολιτιστικός τουρισμός και η πολιτιστική διαχείριση μνημείων και αρχαιοτήτων, η παρούσα εργασία προτείνει ένα σύγχρονο, ολοκληρωμένο σχέδιο πολιτιστικής ανάπτυξης της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, μέσω της τουριστικής αξιοποίησης των μνημείων της Μεταβυζαντινής-Οθωμανικής περιόδου, στηριζόμενη σε καινοτόμες στρατηγικές και μεθόδους. Το τελικό σχέδιο προκύπτει μέσα από μια μελέτη περίπτωσης που βασίζεται σε διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία, αναλύσεις περιβάλλοντος, στατιστικές και εθνογραφικές μελέτες.

Summary

Our country has historically been a mosaic of cultural elements and expressions, not only in terms of the physical presence of other peoples at the local level, but also by adopting and absorbing the different characteristics of their culture. One such case is the Ottoman monuments and buildings, which are to a greater extent in the regions of Eastern Macedonia and Thrace. Understanding that this is a heritage with unpleasant memories and studying concepts such as cultural tourism and the cultural management of monuments and antiquities, this paper proposes a modern, integrated project of cultural development of Eastern Macedonia and Thrace, through the development of the monuments of the post-Byzantine- Ottoman period, relying on innovative strategies and methods. The final project is resulting from a case study based on international and Greek literature, environmental analyzes, statistical and ethnographic studies.

Περιεχόμενα

1 Πολιτιστική Διαχείριση, Αξιοποίηση Μνημείων και Πολιτιστικός Τουρισμός.....	1
1.1 Εισαγωγή.....	1
1.2 Πολιτιστική Διαχείριση στην Ελλάδα και Αξιοποίηση των Μνημείων.....	1
1.3 Ο πολιτιστικός τουρισμός ως μέσο ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς.....	5
1.4 Νέα τεχνολογικά μέσα και προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς.....	8
2 Προβολή και αξιοποίηση μεταβυζαντινών-οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα.....	10
2.1 Εισαγωγή.....	10
2.2 Μεταβυζαντινά-οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα.....	11
2.3. Πολιτιστικές και κοινωνικές προεκτάσεις της προβολής και αξιοποίησης των μνημείων.....	13
3 Μεθοδολογία έρευνας.....	17
3.1 Εισαγωγή.....	17
3.2 Αντικείμενο έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα.....	17
3.3 Μεθοδολογία έρευνας.....	18
3.4 Εργαλεία συλλογής δεδομένων.....	19
4 Έρευνα και παρουσίαση αναλυτικού σχεδίου πολιτιστικής ανάπτυξης των μνημείων της Μεταβυζαντινής - Οθωμανικής περιόδου στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη.....	21
4.1 Εισαγωγή.....	21
4.2 Σκιαγράφηση του πολιτιστικού και τουριστικού προφίλ της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.....	22
4.3 Παραδείγματα εθνικών και διεθνών χειρισμών και δράσεων.....	27
4.4 Επισκόπηση των δράσεων ανάδειξης και τρόποι επανάχρησης των μνημείων της Μεταβυζαντινής-Οθωμανικής περιόδου στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη έως σήμερα.....	29
4.5 Αναλύσεις περιβάλλοντος.....	31
4.5.1 SWOT ανάλυση.....	32
4.5.2 PEST ανάλυση.....	33
4.6 Πρόταση αναλυτικού σχεδίου πολιτιστικής ανάπτυξης.....	33
4.6.1 Πρώτη Σειρά Δράσεων – Ποιος Είναι ο «Άλλος», μια Καινούρια Αφήγηση.....	34
4.6.2 Δεύτερη Σειρά Δράσεων – Διδασκαλία και Προσφορά.....	35
4.6.3 Τρίτη Σειρά Δράσεων – Γνωριμία με την Καινοτομία και την Τεχνολογία.....	36
5 Συμπεράσματα, αδυναμίες της έρευνας και μελλοντικές προεκτάσεις.....	38
Βιβλιογραφία.....	44

Εισαγωγή

Η ελληνική επικράτεια, είτε λόγω της γεωγραφικής της θέσης είτε λόγω των ιστορικών και κοινωνικο-πολιτικών συγκυριών που προέκυψαν από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα, ήταν ανέκαθεν μια πολυπολιτισμική κοινωνία (Στεφανίδου, 2008), ένα μωσαϊκό πολιτιστικών στοιχείων και εκφράσεων. Αυτό, όπως είναι φυσικό, συνεπάγεται, όχι μόνο τη φυσική παρουσία και άλλων λαών σε χωρικό επίπεδο, αλλά και την υιοθέτηση και απορρόφηση των διαφορετικών χαρακτηριστικών της κουλτούρας τους. Μία τέτοια, χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν και τα οθωμανικά μνημεία και κτίρια που βρίσκονται -σε μεγαλύτερο βαθμό- στις περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (Αναστασόπουλος κ.ά., 2008, Δημητριάδης, 1973). Όσα από αυτά σώζονται σήμερα, μπορούν να θεωρηθούν ως ένα ενδιαφέρον και αξιοποιήσιμο τουριστικό προϊόν για την ανάπτυξη των συγκεκριμένων περιοχών και ως εκ τούτου, τα τελευταία χρόνια, συνιστούν κυρίαρχο μέρος του στρατηγικού σχεδιασμού των τουριστικών δράσεων (www.pkm.gov.gr).

Ιστορικά, η Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπήρξε το πολιτικό και κοινωνικό εκείνο σύστημα το οποίο έδρασε στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, των Βαλκανίων, της Βορείου Αφρικής και του Λεβάντε για εκατοντάδες χρόνια, μετά την πτώση της προηγούμενης δεσπόζουσας μεγάλης αυτοκρατορίας, της Βυζαντινής. Κατά την περίοδο εκείνη, υπήρξαν λαμπρά τεχνολογικά, καλλιτεχνικά και αρχιτεκτονικά επιτεύγματα. Η αρχιτεκτονική της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με επιρροές από τον χώρο της Μέσης Ανατολής, Αραβίας, Βορείου Αφρικής και της Ινδίας, άφησε εκατοντάδες μνημεία στον Ελλαδικό χώρο. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών αρχιτεκτονημάτων σήμερα, χρήζουν αναστήλωσης, λόγω της άσχημης κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει, ωστόσο μπορούν με την κατάλληλη αξιοποίηση να αποτελέσουν ιδανικό πόλο ανάπτυξης. Οι ιδέες αυτές δεν είναι άσχετες και με τη φιλοσοφία και εξέλιξη του πολιτιστικού τουρισμού, μιας μορφής τουρισμού που τα τελευταία χρόνια αποτελεί σημαντική εναλλακτική απέναντι στα σοβαρά περιβαλλοντικά και κοινωνικά προβλήματα που δημιουργεί ο μαζικός τουρισμός. Ο πολιτιστικός τουρισμός μάλιστα αποτελεί αντικείμενο ενός παγκόσμιου επαναπροσδιορισμού των τουριστικών στρατηγικών.

Στο πλαίσιο αυτό και μελετώντας έννοιες όπως ο πολιτιστικός τουρισμός και η πολιτιστική διαχείριση μνημείων και αρχαιοτήτων, η παρούσα εργασία προτείνει ένα σύγχρονο, ολοκληρωμένο σχέδιο πολιτιστικής ανάπτυξης της Ανατολικής Μακεδονίας

και Θράκης, μέσω της τουριστικής αξιοποίησης των μνημείων της Μεταβυζαντινής-Οθωμανικής περιόδου και στηριζόμενη σε καινοτόμες στρατηγικές και μεθόδους. Τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης στρέφονται γύρω από το ενδιαφέρον των θεσμών αναφορικά με τα μνημεία αυτά καθώς και σε παρελθοντικές δράσεις προβολής και ανάπτυξής τους. Υπάρχει εξέλιξη ως προς τα προγράμματα αναστήλωσης και ανάδειξης των μνημείων; Τι έχει γίνει και τι μπορεί να γίνει μελλοντικά προς αυτή την κατεύθυνση; Η ακαδημαϊκή αυτή προσέγγιση αποτελεί μια μελέτη περίπτωσης και μια ποιοτική, βιβλιογραφική έρευνα που συμπεριλαμβάνει SWOT και PEST αναλύσεις, μελέτες στρατηγικής.

Πιο συγκεκριμένα, τα δύο πρώτα κεφάλαια της εργασίας αποτελούν τη θεωρητική και βιβλιογραφική επισκόπηση της θεματικής, εξετάζουν ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης, νομοθεσίας, τουριστικής ανάπτυξης και συνθέτουν μια αναλυτική παρουσίαση της περίπτωσης των μνημείων και αρχιτεκτονημάτων στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας ειδικά, αποτελεί μια ανασκόπηση δράσεων και πρωτοβουλιών για την προβολή και την τουριστική αξιοποίηση των μεταβυζαντινών-οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα γενικότερα και τις μελετώμενες περιοχές ειδικότερα. Μετά το κεφάλαιο της περιγραφής της μεθοδολογίας, τα επόμενα δύο κεφάλαια αποτελούν το ερευνητικό κομμάτι της εργασίας και την παρουσίαση αναλυτικού σχεδίου πολιτιστικής ανάπτυξης που προτείνεται. Τα κεφάλαια αυτά συμπεριλαμβάνουν τις αναλύσεις και τις μελέτες στρατηγικής με τελικό παραγόμενο τις προτεινόμενες ενέργειες και δράσεις.

Κεφάλαιο 1

Πολιτιστική Διαχείριση, Αξιοποίηση Μνημείων και Πολιτιστικός Τουρισμός

1.1 Εισαγωγή

Η χώρα μας θεωρείται όπως είναι γνωστό, λόγω της μακράς της ιστορίας, πλούσιος πολιτιστικά και καλλιτεχνικά προορισμός γεγονός που υποδεικνύει σε μεγάλο βαθμό την ανάγκη ανάδειξης αλλά και διατήρησης των πολιτιστικών της αγαθών. Η πολιτιστική διαχείριση αποτελεί προτεραιότητα του νομοθέτη αλλά και των σχετικών πρωτοβουλιών δημόσιων και ιδιωτικών θεσμών που στοχεύουν αφενός στη λήψη μέτρων που θα διασφαλίζουν την προστασία των μνημείων και αρχαιοτήτων και αφετέρου στο βέλτιστο σχεδιασμό στρατηγικών προσανατολισμένων στη τουριστική τους αξιοποίηση.

Το παρόν κεφάλαιο συνθέτει την εικόνα της πολιτιστικής διαχείρισης στην Ελλάδα μέσα από μια σύντομη επισκόπηση νομοθετικών διατάξεων αλλά και δράσεων αναφορικά με το πεδίο. Με βάση αυτές τις ιδέες, στη συνέχεια εστιάζει στην έννοια του πολιτιστικού τουρισμού, μιας μορφής εναλλακτικού τουρισμού που συνδέεται άμεσα με την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στο τελευταίο υποκεφάλαιο μάλιστα, παρουσιάζονται συνοπτικά ορισμένες καινούριες, σύγχρονες ευκαιρίες ανάδειξης του πολιτιστικού αποθέματος μέσω των νέων τεχνολογιών και εφαρμογών, εργαλεία που μπορούν να αξιοποιηθούν και για την περίπτωση των μελετώμενων μνημείων.

1.2 Πολιτιστική Διαχείριση στην Ελλάδα και Αξιοποίηση των Μνημείων

Οι σύγχρονοι προβληματισμοί αναφορικά με τα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς και τα μνημεία δεν στρέφονται τόσο πλέον γύρω από την κατανόηση της αξίας τους όσο γύρω από την καταλληλότερη στρατηγική διαχείρισής τους με στόχο την προστασία και την ανάδειξή τους. Αναγνωρίζοντας πως πρόκειται για αδιάσειστο κομμάτι της ταυτότητας και της κοινωνικής μας ζωής, οι στρατηγικές αυτές συνεπάγονται μια καθολική και συστημική φροντίδα με τεχνικές, διοικητικές και νομικές προεκτάσεις.

Ανάμεσα στις κλασικές επεμβάσεις προστασίας των μνημείων, με βάση τη δουλειά της Μαλλούχου-Tufano (2015), συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων: Η συντήρηση, μια ήπιας μορφής επέμβαση, που ενέχει τις έννοιες της πρόσληψης και της προστασίας. Η στερέωση, που αποτελεί μείζονα επέμβαση στον φέροντα οργανισμό ενός μνημείου στοχεύει στην ενίσχυση ή την αποκατάσταση της στατικής του επάρκειας. Η αναστήλωση, μια ειδική επέμβαση με στόχο την αποκατάσταση των μνημείων στην αρχική τους θέση με την ανα-συναρμολόγηση των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών τους. Η ανακατασκευή, που είναι η εκ νέου κατασκευή δηλαδή ενός μνημείου ή η δραστική συμπλήρωση ή η αναστήλωσή του με δυσαναλογία ποσοστού παλαιού-νέου υλικού, σε βάρος του παλαιού. Η αποκατάσταση, μια σύνθετη και εξειδικευμένη επέμβαση που αποσκοπεί, εκτός από τη διάσωση και διατήρηση της φυσικής υπόστασης του μνημείου, στην ανάδειξη του άυλου πολιτιστικού του χαρακτήρα και των εγγενών πολιτιστικών του αξιών.

Συχνά, διεθνείς και εγχώριοι φορείς χρησιμοποιούν τον όρο ολοκληρωμένη προστασία αναφορικά με το ζήτημα της αποκατάστασης της πολιτιστικής κληρονομιάς, και ειδικότερα όταν πρόκειται για τη διάσωση των μνημείων, αυτή αφορά σε μια δυναμική και καθολική διαδικασία. Συνοπτικά, δεν αποσκοπεί μόνο στην επέμβαση στο αρχιτεκτονικό μέρος ενός κτιρίου με τις παραπάνω τεχνικές, αλλά και στη διαφύλαξή τους στην ολότητα των λειτουργιών και αξιών τους, οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών. Κατά την Μαλλούχου-Tufano (2015), αυτή η πρακτική στοχεύει στην ομαλή απορρόφηση του πολιτιστικού αποθέματος ως μέρος της κοινωνικής μας ζωής, εξασφαλίζοντας φυσικά ότι όλες οι διαδικασίες ανάκτησης πραγματοποιούνται μέσα σε βιώσιμα πλαίσια. Αυτό περιλαμβάνει την ουσιαστική ένταξη των εκάστοτε κτιρίων και αρχιτεκτονημάτων στον ευρύτερο χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό, γεγονός που απαιτεί τη σύμπραξη όλων των εμπλεκόμενων φορέων, δηλαδή των κεντρικών

κρατικών υπηρεσιών, της τοπικής αυτοδιοίκησης και των πολιτών έχοντας σαφώς στην στοχοθεσία του και την οικονομική και τουριστική ευημερία. Ανάμεσα στις επεμβάσεις που προτείνονται προς αυτό το σκοπό συναντώνται πρακτικές αναβίωσης ή αναζωογόνησης, επανάχρησης ή επαναχρησιμοποίησης, εξυγίανσης, ανάπλασης, ανανέωσης και ανάδειξης ευρύτερων οικιστικών συνόλων αλλά και μεμονωμένων κτιρίων ή ομάδων κτιρίων. Όπως είναι φυσικό, αυτές οι διαδικασίες συνοδεύονται και από μια σειρά προκλήσεων σχετικά με τους τρόπους ενσωμάτωσης των νέων οικοδομημάτων στο ήδη υπάρχον ιστορικό ή φυσικό, περιβάλλον (Michell, 1988, Ορφανουδάκης, 1992, Feilden και Jokilehto J., 1993, Μαλλούχου-Tufano, 2015).

Μια σημαντική παράμετρος σχετικά με τη θεματική της πολιτιστικής διαχείρισης είναι εκείνη της νομοθεσίας και των τρόπων που νομοθέτης ορίζει την έννοια των μνημείων, της προστασίας και της τουριστικής προβολής τους. Σύμφωνα με το νόμο 3028/2002, που αφορά στην προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς, *«ως μνημεία νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που αποτελούν υλικές μαρτυρίες και ανήκουν στην πολιτιστική κληρονομιά της χώρας»* ενώ με βάση τις διακρίσεις του συγκεκριμένου νόμου τα Μεταβυζαντινά-Οθωμανικά Μνημεία ανήκουν στα *«αρχαία μνημεία ή αρχαία, τα οποία περιλαμβάνουν όλα τα πολιτιστικά αγαθά που ανάγονται στους προϊστορικούς, αρχαίους, βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους και χρονολογούνται έως και το 1830»*. Μια από τις πιο ιδιαίτερες διατάξεις του συγκεκριμένου νόμου, που σχετίζεται και άμεσα με τη συγκεκριμένη θεματική αποτελεί κι εκείνη της ισότιμης αντιμετώπισης των μνημείων. Σύμφωνα με το Χριστοφιλόπουλο (2005), η νομοθεσία προβλέπει ότι όλα τα πολιτιστικά αγαθά (αρχαία μνημεία, νεότερα μνημεία, κινητά και ακίνητα) αντιμετωπίζονται με το ίδιο πνεύμα, σε αντίθεση με τον αρχαιοκεντρισμό που χαρακτήριζε προηγούμενες διατάξεις.

Ο Χριστοφιλόπουλος (2005:2) επίσης, αναφέρεται και στον όρος *«πολιτιστική πολιτική»*, ως το *«σύνολο των μέτρων που αφορούν στην προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και ειδικότερα τη δημιουργία και διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, του οικιστικού περιβάλλοντος καθώς και της πνευματικής κληρονομιάς»*. Όπως είναι φυσικό, η πολιτιστική πολιτική αποτελεί τμήμα της δημόσιας και κοινωνικής πολιτικής και εναπόκειται στο κράτος και τους δημόσιους θεσμούς. Οι περισσότερες σχετικές νομοθετικές διατάξεις προσανατολίζονται κατά βάση στους τρόπους προστασίας και

διάσωσης των στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς. Πέρα από την ελληνική επικράτεια και ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες, έχει αναπτυχθεί ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο για τη σύνθεση ενός πλέγματος κανόνων για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών, μια σειρά συμβάσεων που έχουν κυρωθεί και από την Ελλάδα ως μέρος του εσωτερικού της δικαίου (παραδειγματικά, η Σύμβαση της Χάγης του 1954 για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης, η Σύμβαση των Παρισίων του 1970 σχετικά με τα απαραίτητα μέτρα για την απαγόρευση και παρεμπόδιση της παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβίβασης της κυριότητας των πολιτιστικών αγαθών, η Σύμβαση των Παρισίων του 1972 για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς, η σύμβαση του Λονδίνου του 1969 για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς, κ.α.). Όλες αυτές οι νομοθετικές πρωτοβουλίες συνοδεύονται και από πολύ συγκεκριμένους κανόνες και διατάξεις που συνδέονται με τους τρόπους προβολής και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη και τη λήψη μέτρων προστασίας τους.

Ανακεφαλαιώνοντας, η πολιτιστική διαχείριση των μνημείων και του ευρύτερου αρχιτεκτονικού αποθέματος δεν αφορά μόνο στη φυσική τους συντήρηση αλλά σε μια ομάδα πρακτικών φροντίδας και προστασίας με διαφορετικούς στόχους: την προώθηση των εγγενών άυλων αξιών τους, την ομαλή ενσωμάτωσή τους στην κοινωνική ζωή των πολιτών, την πιθανή επανάχρησή τους, τη βελτίωση της οικονομικής τους απόδοσης και πάνω από όλα την ανάδειξη της παιδευτικής και ψυχαγωγικής τους επιρροής. Οι ενέργειες και οι διαδικασίες που ακολουθούνται στο πλαίσιο αυτό, ξεκινούν από «*τις αρχικές εργασίες αναζήτησης και εντοπισμού των μνημείων (ευρετηρίαση-καταγραφή, επιφανειακή έρευνα)* και φτάνουν μέχρι τις κύριες επεμβάσεις αποκάλυψης (*ανασκαφές*), *συντήρησης και στερέωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης, οργάνωσης, διαμόρφωσης και παρουσίασης και σε τελική ανάλυση, χρήσης τους*» (Μαλλούχου-Tufano, 2015:26). Είναι σημαντικό ωστόσο να γίνει κατανοητό ότι πέρα από τους στόχους που συζητήθηκαν παραπάνω, η αξιοποίηση και επανάχρηση των αγαθών της πολιτιστικής κληρονομιάς αποσκοπεί κυρίως στην ενίσχυση της απόλαυσης και της αισθητικής ικανοποίησης των πολιτών, των οποίων η κοινωνική και οικονομική ζωή επηρεάζεται θετικά από την παρουσία τους.

1.3 Ο πολιτιστικός τουρισμός ως μέσο ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς

Η έννοια της ανάπτυξης ταυτίζεται σχεδόν με την οικονομική ευημερία και κατάσταση μιας χώρας. Σε παγκόσμιο επίπεδο, ο τομέας του πολιτισμού αποτελεί σημαντικό κομμάτι και της οικονομίας και της ανάπτυξης. Σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα και τον ΟΟΣΑ ο πολιτισμός αποτελεί τον τέταρτο πυλώνα της βιώσιμης ανάπτυξης και συνεισφέρει καταλυτικά στην εμπέδωση αναπτυξιακού κλίματος. Σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία, ο τομέας του πολιτισμού συνεισφέρει το 3% του ΑΕΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απασχολεί περισσότερους από 7 εκατομμύρια ανθρώπους, από τους οποίους περίπου 1 εκατομμύριο είναι αυτοαπασχολούμενοι και ελεύθεροι επαγγελματίες (www.thepresident.gr).

Οι πρωτοβουλίες για την ενίσχυση της συμμετοχής του πολιτισμού στον αναπτυξιακό σχεδιασμό και προγραμματισμό τονίζονται πέρα από το διεθνές και ευρωπαϊκό και σε εθνικό επίπεδο. Σύμφωνα με τον Χρηστάκη (www.vimaonline.gr, 2016), οι απαιτήσεις αυτές γίνονται εμφανείς σε Περιφερειακό και Δημοτικό επίπεδο, από τους θεσμούς, με λίγα λόγια, της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η τοπική πολιτιστική κληρονομιά και η ιστορική παράδοση συνδυαστικά με τις άλλες υφιστάμενες υποδομές, μπορούν να συμβάλουν αποτελεσματικά στην επίτευξη διαφορετικών οικονομικών στόχων, ταυτόχρονα με την ανάδειξη της πολιτιστικής ταυτότητας μιας περιοχής με σεβασμό στην τοπική ιστορία και παράδοση. Επιπρόσθετα, αυτό που συχνά τονίζεται από θεωρητικούς και επιστήμονες είναι ότι η πολιτιστική ανάπτυξη μπορεί να είναι ευεργετική και για μικρότερες οικονομίες, λόγω των άμεσα διαθέσιμων πόρων, της αξιοποίησης του υπάρχοντος ανθρωπίνου δυναμικού, της μοναδικότητας των προϊόντων της που αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητα κάθε περιοχής, οι πρακτικές της είναι οικονομικά και οργανωτικά διαχειρίσιμες ενώ είναι εύκολο να προσαρμοστούν με βάση τις προτιμήσεις των δεκτών της (Παχάκη κ.α., 2000). Συνεπώς, η χώρα μας θα μπορούσε να αποτελέσει ιδανική περίπτωση οικονομικής και κοινωνικής αξιοποίησης των στρατηγικών πολιτιστικής ανάπτυξης.

Παραδειγματικά, η ανάπλαση ιστορικών κέντρων πόλεων, η ίδρυση ιστορικών και λαογραφικών μουσείων, η καθιέρωση εορταστικών εκδηλώσεων, η ανάδειξη

τοπόσημων σε πολλές περιοχές, η σηματοδότηση πολιτιστικών διαδρομών, η σύνδεση του σχεδιασμού για το περιβάλλον με τον πολιτισμό σε τοπικό επίπεδο, η ανάδειξη των τοπικών παραδοσιακών επαγγελμάτων, η αναβίωση και ο εκσυγχρονισμός παλαιών εορτών και εθίμων είναι μια ενδεικτική αναφορά στο πλήθος των ενεργειών και δράσεων, που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν από τις τοπικές αρχές στο πλαίσιο της πολιτιστικής ανάπτυξης και σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Ένα σημαντικό κομμάτι των σχετικών στρατηγικών είναι σαφώς και η πολιτιστική κληρονομιά μιας χώρας.

Η Ελλάδα έχει μέσα στα χρόνια κερδίσει σε πόρους και εισοδήματα σε μεγάλο βαθμό από το τουριστικό της προϊόν που συνθέτει το μοναδικό της περιβάλλον, τόσο φυσικό όσο και ανθρωπογενές, γεγονός που έχει σαν αποτέλεσμα να αποτελεί διαχρονικά μοναδικό τουριστικό προορισμό υψηλού προφίλ. Το γεγονός αυτό δεν είναι άσχετο με το πολιτιστικό μας απόθεμα, και κυρίως την κληρονομιά, η οποία για χρόνια αποτελεί παράγοντα ανάπτυξης. Η ανεξέλεγκτη πορεία του μαζικού τουρισμού και η συνειδητοποίηση ότι μπορεί να επιφέρει σοβαρά περιβαλλοντικά και κοινωνικά προβλήματα (Prokopiou et al., 2016), οδήγησε σε έναν γενικότερο επαναπροσδιορισμό των στρατηγικών και πρακτικών που σχετίζονται με το πεδίο. Ο επαναπροσδιορισμός αυτός στηρίζεται σε ένα πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης που στοχεύει στη βέλτιστη ανάδειξη των φυσικών και ανθρωπίνων πόρων προστατεύοντας τη φυσική και πολιτιστική κληρονομιά και προτείνοντας την ανάπτυξη και εναλλακτικών μορφών τουρισμού, με στόχο ταυτόχρονα και σε ανταγωνιστικές πολιτικές. Σύμφωνα με το Butler (1990), οι εναλλακτικές ή βιώσιμες μορφές τουρισμού ταυτίζονται με τις κοινωνικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές αξίες κάθε προορισμού δίνοντας τη δυνατότητα, στους ταξιδιώτες και τον τοπικό πληθυσμό να αλληλεπιδράσουν και να ανταλλάξουν από κοινού πολύτιμες εμπειρίες.

Σημαντικό κομμάτι του πεδίου του εναλλακτικού τουρισμού αποτελεί και ο πολιτιστικός τουρισμός. Η εννοιολογική αποσαφήνιση του όρου συναντά συχνά εμπόδια λόγω της αδυναμίας ακριβούς καθορισμού των δύο βασικών εννοιών που τον περιγράφουν, καθώς περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα ορισμών, δραστηριοτήτων και συνυποδηλώσεων. Συχνά, παρατίθενται διαφορετικοί ορισμοί της έννοιας από μελετητές, επιστημονικές έρευνες και πολιτιστικά ιδρύματα στο πλαίσιο μιας πρώτης

κατανόησης του όρου. Το 1976 το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Αρχαιολογικών Χώρων (ICOMOS) στοχεύοντας στην αντιμετώπιση των καταστροφών στην πολιτιστική κληρονομιά και το περιβάλλον συνέταξε τη χάρτα για τον Πολιτιστικό Τουρισμό, όπου δίνεται μια σύντομη περιγραφή του όρου πολιτιστικός τουρισμός (1976): πρόκειται για ένα πολύ συγκεκριμένο είδος τουρισμού, το οποίο αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, στην ανακάλυψη και εξερεύνηση μνημείων και πολιτιστικών αξιοθέατων και ταυτόχρονα στην προστασία και διατήρηση της ταυτότητάς τους. Ακόμα, σύμφωνα με τον Richards και την Εκπαιδευτική Ένωση Τουρισμού και Αναψυχής (ATLAS) (1996:24), «ο πολιτιστικός τουρισμός συνδέεται άμεσα με τη μετακίνηση ταξιδιωτών σε πολιτιστικά αξιοθέατα μακριά από τον μόνιμο τόπο διαμονής τους, με σκοπό να συλλέξουν νέες πληροφορίες και εμπειρίες που θα ικανοποιήσουν τις πολιτιστικές τους ανάγκες». Τέλος, με βάση την αναφορά του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (OECD, 2009), οι βασικές κινητήριες δυνάμεις για την ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων την αξιοποίηση και διατήρηση της κληρονομιάς, την οικονομική ανάπτυξη και απασχόληση, τον επανασχεδιασμό φυσικών και οικονομικών πόρων, τη διατήρηση του τοπικού πληθυσμού και τη σχεδίαση της πολιτιστικής αναγνώρισης. Ανακεφαλαιώνοντας, σύμφωνα με το Σφακιανάκη (2000), ο πολιτιστικός τουρισμός συγκεντρώνει πολύ συγκεκριμένα, ομαδοποιημένα χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την επιμορφωτική του επίδραση, τη συμβολή του στην προβολή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ενός προορισμού, τη στροφή του προς τη φιλικότερη αντιμετώπιση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, προστασία που εξ' ορισμού θεωρείται πολιτιστική ενέργεια.

Η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς συμπεριλαμβάνεται σε πολλές δημόσιες στρατηγικές τουριστικής προβολής, τοπικές, περιφερειακές και εθνικές, ως σημαντικό πλεονέκτημα για τη σύγχρονη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη ενώ αποτελεί παρακλάδι των προτάσεων για πολιτιστικό τουρισμό. Η αξιοποίηση ωστόσο των πόρων της πολιτιστικής κληρονομιάς συνδέεται συχνά με κινδύνους για τα μνημεία και τους χώρους (Nasser, 2003). Οι φθορές στα μνημεία εξαιτίας της μεγάλης προσέλευσης, η εμπορευματοποίησή τους και η μετατροπή τους με αυθαίρετες ανακατασκευές σε τουριστικό «θέαμα» είναι μερικές από τις δυσμενείς επιπτώσεις. Η εξασφάλιση της ακεραιότητας, της αυθεντικότητας και της βιωσιμότητας των μνημείων αποτελεί σε εθνικό και διεθνές επίπεδο καίρια υποχρέωση φορέων και θεσμών (Κονσόλα, 2013).

Συγκεκριμένα στην Ελλάδα, και με βάση το νόμο 3028/2002 (άρθρο 3), η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας συνίσταται κυρίως: α) στον εντοπισμό, την έρευνα, την καταγραφή, την τεκμηρίωση και τη μελέτη των στοιχείων της, β) στη διατήρηση και στην αποτροπή της καταστροφής, της αλλοίωσης και γενικά κάθε άμεσης ή έμμεσης βλάβης της, γ) στην αποτροπή της παράνομης ανασκαφής, της κλοπής και της παράνομης εξαγωγής, δ) στη συντήρηση και την κατά περίπτωση αναγκαία αποκατάστασή της, ε) στη διευκόλυνση της πρόσβασης και της επικοινωνίας του κοινού με αυτήν, στ) στην ανάδειξη και την ένταξή της στη σύγχρονη κοινωνική ζωή και ζ) στην παιδεία, την αισθητική αγωγή και την ευαισθητοποίηση των πολιτών για την πολιτιστική κληρονομιά.

Οι παραπάνω παράγοντες είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη κατά το σχεδιασμό των στρατηγικών που συνδέονται με την ανάπτυξη του πολιτισμού και τουρισμού. Φυσικά, πέρα από τις γενικότερες αρχές και παραμέτρους που σχετίζονται με την πολιτιστική κληρονομιά, το σημαντικό στοιχείο για τη χάραξη ανάλογων πολιτικών είναι να λαμβάνονται υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής και οι βασικότερες ανάγκες διαχείρισής τους, ώστε ο συνδυασμός δράσεων τουριστικής και πολιτιστικής ανάπτυξης να οδηγήσει στα βέλτιστα αποτελέσματα.

1.4 Νέα τεχνολογικά μέσα και προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς

Η νέα ψηφιακή εποχή επέτρεψε και προέτρεψε προς την κατεύθυνση της ανοικτής πρόσβασης σε πληροφορίες, γνώση και σε πολιτισμικά επιτεύγματα, εγείροντας ταυτόχρονα ερωτήματα ως προς τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να επεξεργαστούμε τόσο μεγάλη ποσότητα πληροφορίας, αλλά και να την ερμηνεύσουμε ορθά. Η UNESCO (ICOMOS), το 2008, αναγνωρίζοντας την πολυπλοκότητα αυτής της νέας πραγματικότητας λόγω της εξάπλωσης διαδραστικών εφαρμογών ψηφιακής κληρονομιάς εξέδωσε τη «Χάρτα για την ερμηνεία και παρουσίαση των Μνημείων της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς», με σκοπό να φέρει στο πεδίο νέες ορολογίες και τρόπους επεξεργασίας, ερμηνείας και παρουσίασης των πολιτιστικών αγαθών. Οι πολυμεσικές εφαρμογές, οι ιστοσελίδες, οι εφαρμογές, τα έξυπνα κινητά τηλέφωνα και οι νέες δυνατότητες που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες έχουν διαφορετικές προοπτικές: παραδειγματικά μπορούν να συμβάλλουν στην ερμηνευτική διαδικασία,

αλλά και στη διατήρηση των αναλογικών ή ψηφιακών δεδομένων για τις μελλοντικές γενιές. Μπορούν ακόμα να προτείνουν τρόπους επαναξιοποίησης ενός αγαθού δίνοντας μια διαφορετική από την μέχρι τώρα προοπτική.

Όπως συζητήθηκε και παραπάνω, η τουριστική ανάπτυξη έχει συμβάλει στην αλλοίωση των μνημείων και των συμβόλων της πολιτιστικής κληρονομιάς. Όπως είναι φυσικό, στα πλαίσια της αποκατάστασης και της συντήρησής τους οργανώνονται και δημιουργούνται διεπιστημονικές ομάδες οι οποίες συχνά εφαρμόζουν σύγχρονες τεχνολογικές εφαρμογές προς αυτό το σκοπό. Ανάμεσα στα προσφερόμενα τεχνολογικά εργαλεία προς αυτό το σκοπό μπορεί να συναντήσει κανείς το Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών (ΣΓΠ), γνωστό ευρέως και ως G.I.S. Geographic Information Systems, τεχνολογίες laser, ακτίνες X, 3D αποτυπώσεις, κ.α.

Στο πεδίο της ψηφιοποίησης του πολιτιστικού αποθέματος, που μπορεί να περιλαμβάνει αντικείμενα, μνημεία και συλλογές, οι δυνατότητες που προσφέρονται συμπεριλαμβάνουν κατά το ινστιτούτο Ninch (2002): τη δημιουργία εξαιρετικής ποιότητας αντιγράφων έργων τέχνης και παρουσίασή τους σε διαφορετικούς οργανισμούς ανά τον κόσμο, την ελεύθερη δημιουργία εξατομικευμένου υλικού πάνω στη θεματική με στόχο τη γνώση, την προσέγγιση νέου και διαφορετικού κοινού χάρη στις καινοτόμες ευκαιρίες για μάθηση και κατανόηση, την ευκολότερη αναζήτηση πληροφοριών και λυμάτων. Παρόλες τις δυνατότητες ωστόσο, είναι σημαντικό, κατά την παραγωγή του ψηφιακού πολιτισμικού αποθέματος, μέσω των εικονικών αναπαραστάσεων, των εφαρμογών επαυξημένης πραγματικότητας, κλπ. από καλλιτέχνες, αρχιτέκτονες, προγραμματιστές, να γίνεται λεπτομερής και συστηματική ανάλυση των υπάρχοντων δεδομένων ώστε τα νέα παραγόμενα να αποτελούν μια εμπλουτισμένη προοπτική ερμηνείας και όχι μια μονοδιάστατη εφαρμογή πληροφοριών.

Επιπρόσθετα, οι νέες τεχνολογίες, πέρα από τη δημιουργία του ψηφιακού αποτυπώματος κάθε μνημείου μπορούν να αποτελέσουν αφετηρία για επανάχρηση, νέες αναπαραστάσεις και ευκαιρίες παρουσίασης της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από τις δημιουργικές συμπράξεις τέχνης και τεχνολογίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η δημιουργία εφαρμογών σοβαρών παιγνίων για εκπαιδευτικούς σκοπούς (Andersonetal., 2010), η δημιουργία διαδρομών και περιήγησης μέσω της εικονικής

πραγματικότητας, η προτάσεις για ψηφιακούς τουριστικούς οδηγούς με διαφορετικές δυνατότητες, ακόμα και η παρουσίαση των επιτευγμάτων της ψηφιακής τέχνης σε αρχαιολογικούς χώρους ή πολιτιστικά μνημεία (όπως η δουλειά του Miguel Chavalier στο Ναό του Αγίου Ευσταθίου στο Παρίσι το 2016).

Με γνώμονα αυτές τις αρχές και ιδέες, το επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζει τους τρόπους που αυτές βρίσκουν εφαρμογή στην περίπτωση των Μεταβυζαντινών-Οθωμανικών Μνημείων στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, μέσα από μια αναλυτική σύνθεση της ιστορίας και της ανάδειξης τους από την ελληνική επικράτεια.

Κεφάλαιο 2

Προβολή και αξιοποίηση μεταβυζαντινών-οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα

2.1 Εισαγωγή

Η Οθωμανική αυτοκρατορία στιγμάτισε με την επέκτασή της διάφορες βαλκανικές πόλεις, αφήνοντας μάλιστα σε αυτές και το αποτύπωμα της κουλτούρας της. Παρόλο που έφερε πολλά από τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά της από την Ανατολία, αφομοίωσε και χαρακτηριστικά από τα διαφορετικά κατεχόμενα εδάφη με αποτέλεσμα να αναπτύξει έναν πολυπολιτισμικό χαρακτήρα. Όπως είναι φυσικό πολλά από αυτά τα κατάλοιπα αποτελούν μέρος της πολιτιστικής ταυτότητας των χωρών που επηρεάστηκαν από την κυριαρχία των Οθωμανών.

Συχνά οι θεσμοί που καταπιάνονται με την πολιτιστική διαχείριση και τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς συναντούν εμπόδια στην προσπάθειά τους να προστατέψουν και να αξιοποιήσουν το σχετικό πολιτιστικό απόθεμα, και λόγω της φυσικής του παρακμής αλλά και εξαιτίας της κοινωνικής προκατάληψης για την αποτίναξη ενός θλιβερού παρελθόντος. Όπως είναι φυσικό η χώρας μας διαθέτει αρκετά μεταβυζαντινά-οθωμανικά μνημεία, τα οποία μάλιστα θα μπορούσαν να αποτελέσουν με τον κατάλληλο σχεδιασμό ενδιαφέρον τουριστικό προϊόν για την ανάπτυξη της εκάστοτε περιοχής.

Το παρόν κεφάλαιο εστιάζει σε μια γενική ανασκόπηση της κατάστασης και των τρόπων που τα μνημεία αυτά αντιμετωπίζονται από θεσμούς και πολίτες αναλύοντας φυσικά τις πολιτιστικές, πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις της ένταξής τους στον αστικό ιστό και της τουριστικής τους αξιοποίησης.

2.2 Μεταβυζαντινά-οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα

Η Ελλάδα αποτέλεσε μακροχρόνια σταθμό της κυριαρχίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα να είναι εμφανή πολλά από τα πολιτιστικά στοιχεία που άφησε στο πέρασμά της. Αυτά περιλαμβάνουν μνημεία, αρχιτεκτονήματα και χαρακτηριστικά κτίρια. Η οθωμανική αρχιτεκτονική επέφερε σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές σε κάθε πόλη. Για την πρακτική της μουσουλμανικής θρησκείας, έχτισαν μια μεγάλη ποικιλία νέων τύπων κτιρίων. Το παζάρι έγινε το οικονομικό κέντρο κάθε πόλης, περιτριγυρισμένο από δημόσια κτίρια, όπως hamams, bedestens, karavanseray και άλλες εγκαταστάσεις, μερικές από τις οποίες συγκεντρώνονταν γύρω από τα τζαμιά. Οι γέφυρες ήταν μέρος του συστήματος μεταφοράς, τα υδραγωγεία προορισμένα για την παροχή νερού και οι πύργοι ρολογιού ολοκλήρωναν το αρχιτεκτονικό πανόραμα. Η αρχιτεκτονική αντανakλούσε καλύτερα το οθωμανικό πνεύμα, το οποίο αντλείται από την ισλαμική και χριστιανική καλλιτεχνική παράδοση. Τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής και της τέχνης εκφράστηκαν με διακόσμηση κτιρίων, τζαμιών και χαμάμ, με αραβουργήματα, laceria, ισλαμική καλλιγραφία, επίστρωση πλακιδίων και τοιχογραφίες. Τα απομεινάρια αυτού του παραχώδους χρόνου παρατηρούνται σήμερα σε περισσότερα από 150 διαφορετικά πολιτισμικά ευρήματα διασκορπισμένα μόνο στη Μακεδονία (Nestoroskaetal., 2017). Περισσότεροι από τους μισούς από αυτούς τους χώρους (περίπου 80) θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν τουριστικά. Ωστόσο, λιγότεροι από τους μισούς από αυτούς τους ογδόντα βρίσκονται στον κατάλογο για τουριστικές επισκέψεις (Pavlon&Petkova, 2008).

Σύμφωνα με την Kanetaki (2004) τα Οθωμανικά κτίρια που βρίσκονται στην Ελλάδα ανήκουν σε τρεις βασικές κατηγορίες: θρησκευτικά κτίρια, όπως τα cami, mescit, teke, türbe, imaret και medrese/ κοσμικά κτίρια, είτε κοινωνικο-δημόσιου χαρακτήρα (συμπεριλαμβανομένων εμπορικών, όπως τα bedestens, κοινωνικά κτίρια, όπως hamams, αγορές, caravanserais, βιβλιοθήκες κ.λπ.), είτε ιδιωτικές κατοικίες (π.χ. saray), κ.λπ.) / έργα στρατιωτικής αρχιτεκτονικής, όπως φρούρια (hisar), πύργοι (kule), πύλες (kapi).

Η ίδια επισημαίνει ότι δεν υπήρξε πλήρης καταγραφή των υφιστάμενων οθωμανικών κτιρίων στην Ελλάδα. Το 2008 ωστόσο, με πρωτοβουλία του Υπουργείου Πολιτισμού

εκδόθηκε ένα συλλογικό έργο με τίτλο «*Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*» που αφορά αποκλειστικά στην καταγραφή των οθωμανικών αρχιτεκτονημάτων και έργων δημόσιου χαρακτήρα στη χώρα. Όπως μάλιστα σημειώνουν οι συγγραφείς «*κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν στον τόμο όχι μόνο κτίρια αμιγώς οθωμανικά ως προς τη λειτουργία ή την αρχιτεκτονική τους, όπως π.χ. τζαμιά, ιμαρέτ, χαμάμ, τεκέδες κ.λ.π., αλλά και κάστρα, γεφύρια, χάνια ή κατοικίες που χρησιμοποιήθηκαν από όλο τον πληθυσμό*» (από την περίληψη του βιβλίου). Σύμφωνα με τη δουλειά αυτή, ορισμένα από τα μνημεία αυτά διατηρούν τις αρχικές χρήσεις τους (π.χ. λουτρά, μπεζεστένια, κρήνες, χώροι θρησκευτικής λατρείας, δημόσιες υπηρεσίες), κατά βάση όμως η πλειοψηφία τους χρησιμοποιείται για πολιτιστικούς σκοπούς τόσο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (αρχαιολογικές αποθήκες, εργαστήρια συντήρησης, στέγαση υπηρεσιών) όσο και από την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Κάποια από τα κτίρια διατηρούν εμπορικές χρήσεις (όπως φούρνοι και μικρομάγαζα). Όπως ήδη συζητήθηκε και παραπάνω, ένας μεγάλος αριθμός από τα μνημεία αυτά βρίσκονται σε πολύ κακή κατάσταση, άλλα έχουν αναστηλωθεί ή έχουν γίνει κάποιες επεμβάσεις παλαιότερα ή πρόσφατα, για άλλα έχουν συσταθεί και εγκριθεί μελέτες αναστήλωσης που βρίσκονται σε εξέλιξη ή βρίσκονται σε στάδιο αναζήτησης χρηματοδότησης ή απλώς έχουν εκπονηθεί σχετικές μελέτες που περιμένουν την έγκρισή τους.

Το πολιτιστικό αυτό απόθεμα προστατεύεται θεσμικά και νομικά από το Υπουργείο Πολιτισμού (όπου δηλώνονται ως μνημεία), ενώ εποπτεύεται από τα 28 περιφερειακά τμήματα των Εφορειών βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, όπου ανήκουν τα περισσότερα. Επιπρόσθετα, από το Υπουργείο Πολιτισμού έχει οριστεί ως Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου συγκεκριμένος φορέας προσανατολισμένος αποκλειστικά στην προβολή και προστασία ανάλογων μνημείων. Πιο συγκεκριμένα, σκοπός του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (EKBMΜ) είναι η προώθηση της επιστημονικής έρευνας στους τομείς της μουσειολογίας και μουσειογραφίας, της ανασκαφής, αποκατάστασης, συντήρησης, ανάδειξης και μελέτης των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χώρων, μνημείων και έργων σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Η δράση του EKBMΜ είναι συνυφασμένη και με τη διαπολιτισμική συνεργασία και επικοινωνία. Το Κέντρο συνεργάζεται με την UNESCO, το Συμβούλιο της Ευρώπης και άλλους ευρωπαϊκούς και διεθνείς οργανισμούς και θεσμούς (www.ekbmm.gr).

Παρόλα αυτά, οι πρωτοβουλίες που σχετίζονται με την αξιοποίηση ή μη των μνημείων αυτών επηρεάζονται ουσιαστικά και από την κοινωνική πλευρά και τις συμβολικές σημασίες που αυτά επιφέρουν, προσανατολισμένες στη σύνθεση μιας ενιαίας πολιτιστικής ταυτότητας που αποκρύπτει ή ντρέπεται για συγκεκριμένες πτυχές του παρελθόντος.

2.3. Πολιτιστικές και κοινωνικές προεκτάσεις της προβολής και αξιοποίησης των μνημείων

Στη σημερινή παγκοσμιοποιημένη κουλτούρα, καμία χώρα δε μπορεί να αγνοήσει τα πολιτιστικά στοιχεία των λαών που πέρασαν από αυτή, είτε ως ταξιδιώτες, ως κατακτητές, μετανάστες ή προσωρινοί κάτοικοι. Αυτά τα στοιχεία αποτελούν πλέον κομμάτι της κουλτούρας και της ταυτότητας κάθε χώρας (Mitropoulou, 2015). Παρόλα αυτά το καθεστώς των οθωμανικών και μεταβυζαντινών μνημείων στην Ελλάδα, και κυρίως αυτών με εμφανή θρησκευτικό χαρακτήρα (π.χ. τζαμιά), είναι τουλάχιστον αμφιλεγόμενο και αποτελεί συχνά αιτία αντιπαραθέσεων. Παράλληλα με το αυξανόμενο επιστημονικό, θεσμικό και πολιτισμικό ενδιαφέρον για αυτήν την πτυχή της ιστορίας του υλικού πολιτισμού του ελλαδικού χώρου εκφράστηκαν αντιλήψεις που αμφισβητούν το κατά πόσο τα μνημεία αυτής της περιόδου συνιστούν κληρονομιά του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Και επιβεβαιώνοντας τη Mitropoulou παραπάνω, οι Elias κ.α. (2019:1) εξηγούν ότι *«τα οθωμανικά μνημεία εκφράζουν μια ετερότητα που προσφέρεται για οριενταλιστικές και νοσταλγικές προσεγγίσεις του παρελθόντος»*.

Η δουλειά και προσέγγιση των Soysal και Antoniou (2000) σχετικά με αυτή την έννοια της ετερότητας ξεκαθαρίζει αρκετά το τοπίο δίνοντας μια εικόνα για τον τρόπο διαχείρισης της ιστορίας από τους δύο λαούς. Τα ελληνικά και τα τουρκικά εγχειρίδια ιστορίας είναι γεμάτα με παραδείγματα του έθνους που εικονογραφείται και ορίζεται μέσα από τις έννοιες του «χρόνου» και του «χώρου». Ωστόσο, λόγω των διαφορετικών ιστορικών διαδικασιών και σχεδιασμού της εθνικής ταυτότητας, παρατηρείται μια διαφορετική έμφαση απέναντι στις έννοιες αυτές. Τα τουρκικά εγχειρίδια τονίζουν την έννοια του «χώρου» στην εννοιοποίηση και τον καθορισμό του έθνους τους ενώ από την

άλλη, τα ελληνικά εγχειρίδια αντιλαμβάνονται τον αρχαίο ελληνικό κόσμο ως την πρώιμη ιστορία του έθνους και ως εκ τούτου αποδίδουν μεγάλη σημασία στην έννοια του «χρόνου» σε οποιονδήποτε επακόλουθο ορισμό του έθνους. Η σημασία που αποδίδεται στην «επικράτεια του έθνους» στα τουρκικά εγχειρίδια έρχεται σε αντίθεση με την ιδέα μιας συνεχιζόμενης τουρκικής ταυτότητας και ενισχύει την εικόνα του έθνους που βασίζεται στην ιδιότητα του κατακτητή. Ενώ λοιπόν, η περίοδος της Τουρκοκρατίας θεωρείται μια σημαντική περίοδος στην «ιστορία της Ελλάδας», δεν έχει σχέση με την «ιστορία των Ελλήνων». Μέσω αυτής της διάκρισης ο Οθωμανικός πολιτισμός γίνεται αυτόματα ο «άλλος», ένας παράγοντας που δεν θα ήταν αποδεκτό να επηρεάζει τη δημιουργία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Κατά τους Stefanis και Theoulakis (2016) είναι κρίσιμο να αναφερθεί ότι οι πρωτοβουλίες αποκατάστασης των Οθωμανικών κτιρίων αποσκοπούν αφενός στην πρόληψη της αποσύνθεσης και καταστροφής τους και αφετέρου στη διατήρηση και προώθηση των μηνυμάτων και των αξιών τους. Έτσι, η βασική παράμετρος που πρέπει να εξεταστεί κατά την αποκατάστασή τους είναι οι πολλαπλές ερμηνείες που φέρουν και οι τρόποι που απεικονίζονται στα απτά τους στοιχεία, το αλληλένδετο πολιτιστικό τους περιεχόμενο και αξίες. Πρόκειται για ένα κομμάτι του πολιτισμού που δεν είναι απαλλαγμένο τελικά από τις συνδέσεις με την τρέχουσα κοινωνική και πολιτική συγκυρία της Ελλάδας και τις σχέσεις της με την Τουρκία, αποτελώντας ένα πεδίο προβολής ιδεολογιών και άσκησης εξουσιών. Ξεκινώντας από το ίδιο το Υπουργείο Πολιτισμού και την πρωτοβουλία του για καταγραφή της Οθωμανικής κληρονομιάς στη χώρα γίνεται εμφανής αυτή η πλευρά καθώς στο έργο αυτό εξηγείται ότι το ενδιαφέρον για την προβολή του συγκεκριμένου πολιτισμικού κεφαλαίου της χώρας δεν έχει μέχρι σήμερα αναδειχθεί αρκετά, παρά τη μέριμνα της πολιτείας για τη διαφύλαξη και συντήρηση του. Στο κείμενο του έργου μάλιστα αναφέρεται ότι: *«μέχρι πριν μερικές δεκαετίες οι γνώσεις μας για τα οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα ήταν αποσπασματικές και δε βοηθούσαν στην κατανόησή τους και επομένως στη δημιουργία μιας σφαιρικής εικόνας. Κτίρια διάσπαρτα σε ολόκληρο τον ηπειρωτικό και νησιωτικό ελλαδικό χώρο, μάρτυρες ενός όχι μακρινού ιστορικού παρελθόντος, συχνά ήταν άγνωστα. Η κατάσταση αυτή άλλαξε βαθμιαία (...) οι αντιλήψεις μεταβλήθηκαν σημαντικά, χάρη στις συστηματικές έρευνες (...) Η αποκατάσταση οθωμανικών μνημείων (...) συνέβαλε καθοριστικά στη μεταβολή των μέχρι τότε αντιλήψεων»* (από την εισαγωγή του βιβλίου).

Όπως γίνεται κατανοητό, μια τέτοια θεματική φέρνει στην επιφάνεια έννοιες και ζητήματα με ευρύτερες προεκτάσεις που ξεφεύγουν από την απλή ανάγκη διαχείρισης και προστασίας ενός μνημείου. Παραδειγματικά, ο Koumaridis (2006) εισάγει στη συζήτηση την έννοια του εθνικισμού ως κρίσιμο παράγοντα ανασχεδιασμού ολόκληρων πόλεων με στόχο τον απο-Οθωμανισμό τους, την εξάλειψη όσο το δυνατόν περισσότερων καταλοίπων της κουλτούρας αυτής. Για τον ίδιο, η ιδέα της σύγχρονης Ελλάδας οικοδομήθηκε με βάση την πολιτιστική απόσχιση από το πρόσφατο οθωμανικό παρελθόν. Το ελληνικό κράτος προσπάθησε να δημιουργήσει μια ομογενοποιημένη εθνική ταυτότητα η οποία στηρίζεται στις σχέσεις με την Αρχαία Ελλάδα, τη Δύση και αργότερα το Βυζάντιο. Έτσι, η οθωμανική κληρονομιά διαγράφηκε, υποβαθμίστηκε, εξελληνίστηκε ή απλά μεταφράστηκε σε κάτι άλλο. Η απο-Οθωμανοποίηση του αστικού ιστού των πόλεων θεωρείται μια σημαντική πτυχή αυτής της διαδικασίας. Κοινές πρακτικές ακολούθησαν κι άλλες χώρες των Βαλκανίων, αναδεικνύοντας τις κοινωνικές προεκτάσεις του ζητήματος. Ο Koumaridis αλλά και άλλοι ερευνητές (Wayne, 1963; Yerolympos, 1996) στην ουσία υπογραμμίζουν πώς στο όνομα της εθνικής ταυτότητας και της απομάκρυνσης από ένα πονεμένο παρελθόν, οι χώρες συχνά καταφέρνουν μέχρι και να μεταμορφώσουν το φυσικό και το ανθρώπινο τοπίο. Άλλωστε, όπως σημειώνει και ο Hastaoglou-Martinidis (1995), η δημιουργία ενός νέου κράτους ευρωπαϊκού τύπου ήταν ο θεμελιώδης στόχος της χώρας τα πρώτα χρόνια μετά την ανεξαρτησία. Η Ευρώπη αποτελούσε ένα παράδειγμα που ικανοποιούσε το αίτημα για αρμονική συνύπαρξη του κλασικού και του υλικού πολιτισμού. Συνεπώς, η ανάπτυξη της Ελλάδας στα πρότυπα της Ευρώπης θεωρήθηκε ως ο αποκλειστικός δρόμος για την αποκατάσταση του πολιτισμού που θα ήταν δυνατή μόνο μετά την εξ' ολοκλήρου απομάκρυνση της οθωμανικής κληρονομιάς. Ο Hastaoglou-Martinidis (1995:103) προσθέτει ότι αυτή η εκκαθάριση του παρελθόντος δεν ήταν η συνέπεια του εκσυγχρονισμού, αλλά ο στόχος του, ώστε να *«σταματήσει η χώρα να εμφανίζεται στα μάτια των Ευρωπαίων ως βάρβαρη»*, όπως έγραφε ο Βούλγαρης στον Καποδίστρια.

Σε συνέχεια αυτής της συζήτησης έρχεται η δουλειά του Hartmuth (2008) που εισάγει τον όρο «nostrification». Στη μελέτη του για το πολιτιστικό απόθεμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια, αναφέρει ότι ορισμένοι λαοί θεώρησαν ότι διαδραμάτισαν ζωτικό ρόλο στην οικοδόμηση της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην

εκάστοτε χώρα, έστω και αν αυτή ταυτίζεται στην πλειοψηφία της με υποτιμητικές αναγνώσεις αυτής της κληρονομιάς. Έτσι, η ολοκληρωτική καταστροφή δεν ήταν η μόνη στρατηγική που εφαρμόστηκε για τη διαχείρισή της. Μια πρόσθετη στρατηγική ήταν αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «nostrification», η οικειοποίηση δηλαδή μιας περιθωριοποιημένης κληρονομιάς. Αυτό ήταν πολύ πιο εύκολο στην περίπτωση της αρχιτεκτονικής, της οποίας τα δημιουργήματα μετατράπηκαν σε εθνικές παραδόσεις, χαρακτηρίζοντάς τα ως «παραδοσιακά» τουρκικά, μακεδονικά, ελληνικά ή βουλγαρικά κτίρια. Το οξύμωρο αυτής της ιδέας είναι ότι οι πολιτικές της καταστροφής και της οικειοποίησης εφαρμόστηκαν κατά καιρούς και στις ίδιες χώρες ταυτόχρονα.

Θα μπορούσαμε να συσχετίσουμε το ζήτημα διαχείρισης αυτών των μνημείων και με τη δουλειά της Macdonald (2009) για την έννοια της «δύσκολης κληρονομιάς»; Η δύσκολη κληρονομιά αναφέρεται σε ένα παρελθόν που αναγνωρίζεται ως σημαντικό στο παρόν, αλλά φέρει επίσης μια αμφισβήτηση και μια αμηχανία αναφορικά με τη δημόσια αναγνώριση του και τη σύνδεση του με μια θετική, δυναμική, σύγχρονη ταυτότητα. Πρόκειται για ένα κομμάτι του πολιτισμού που δεν μπορεί να γιορταστεί ή τουλάχιστον να αναγνωριστεί άνετα ως μέρος της ιστορίας του έθνους, είτε γιατί τα γεγονότα είναι πολύ πρόσφατα, είτε γιατί τα αποτελέσματά τους εξακολουθούν να γίνονται αισθητά. Η παραδοχή αυτή από μόνη της τονίζει την ανάγκη για μια ειδικότερη αντιμετώπιση της διαχείρισης τέτοιων μνημείων με στόχο την ομαλή ένταξη και αποδοχή τους από την κοινή γνώμη.

Πως θα μπορούσε επομένως ένα οργανωμένο σχέδιο ανάπτυξης να προσπεράσει ή και να ξεπεράσει ζητήματα άγνοιας, εθνικισμού και πικρίας; Το παρόν υποκεφάλαιο θέτει υπό συζήτηση ζητήματα που σαφώς πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά τον σχεδιασμό των στρατηγικών καθώς η προβολή και αξιοποίηση τέτοιων μνημείων δεν σχετίζεται μόνο με τις κλασικές πρακτικές αναστήλωσης και προστασίας παρά με την αναζήτηση των τρόπων που θα συμβάλλουν στην αποκατάσταση της πολιτιστικής τους αξίας στο ευρύ κοινό.

Κεφάλαιο 3

Μεθοδολογία έρευνας

3.1 Εισαγωγή

Η ποιοτική έρευνα αποτελεί μια ουσιαστική προσέγγιση προς την κατανόηση διαφορετικών ομάδων, περιβαλλόντων και καταστάσεων. Επικεντρώνεται στον κοινωνικό κόσμο. Είναι μια μορφή έρευνας που μελετά τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα κατανοούν τις εμπειρίες τους και τις αλληλεπιδράσεις τους. Λόγω της ευελιξίας και της ρευστότητάς της, η ποιοτική έρευνα είναι κατάλληλη για την κατανόηση εννοιών, ερμηνειών και υποκειμενικών εμπειριών. Επιτρέπει στους ερευνητές να ακούν τις φωνές εκείνων που, λόγω των κοινωνικών τους θέσεων, συχνά σιωπούν και περιθωριοποιούνται (Liamputtong, 2013).

Επομένως, η ποιοτική έρευνα είναι ο καταλληλότερος τρόπος προσέγγισης του εξεταζόμενου θέματος. Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί τον σχεδιασμό της μεθοδολογίας της έρευνας και εστιάζει στην παρουσίαση των ερευνητικών ερωτημάτων και των εργαλείων συλλογής δεδομένων και ανάλυσης, δικαιολογώντας τους λόγους επιλογής τους αλλά και τη συνεισφορά τους σε αυτή.

3.2 Αντικείμενο έρευνας και ερευνητικά ερωτήματα

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, αφετηρία της παρούσας εργασίας στάθηκε το ενδιαφέρον για τη θεματική της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς και ειδικότερα στην περίπτωση μιας αμφιλεγόμενης ομάδας μνημείων, των Μεταβυζαντινών και Οθωμανικών. Η αξιοποίηση ανάλογων μνημείων εγείρει σημαντικά ζητήματα ανάδειξης της πολιτιστικής ταυτότητας και διαχείρισης της κουλτούρας του «άλλου». Με γνώμονα αυτές τις θεματικές, το αντικείμενο της έρευνας είναι η κατάθεση και παρουσίαση ενός επιστημονικά άρτιου και πλήρως αναλυμένου σχεδίου πολιτιστικής ανάπτυξης της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης στη βάση των εγκαταλελειμμένων μνημείων της Μεταβυζαντινής-Οθωμανικής περιόδου στις περιοχές αυτές. Για το σκοπό αυτό, τα

ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας ακολουθούν μια συγκεκριμένη ροή που διευκολύνει και τη συλλογιστική πορεία της έρευνας:

- Ποιες δράσεις και πρωτοβουλίες έχουν πραγματοποιηθεί έως σήμερα για την ανάδειξη των Μεταβυζαντινών και Οθωμανικών μνημείων από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και τους σχετικούς θεσμούς; Υπάρχει εξέλιξη ως προς τα προγράμματα αναστήλωσης και ανάδειξης των μνημείων, με βάση όσα είχαν κατά καιρούς αναγγελθεί;
- Πως θα μπορούσαν οι τεχνολογικές εξελίξεις στο πεδίο διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς να αναδείξουν πρακτικές και μεθόδους προσέλκυσης νέων κοινών και νέων μορφών προβολής των μνημείων;
- Τελικά, ποιες περαιτέρω πρωτοβουλίες και δράσεις θα μπορούσαν να προστεθούν σε ένα πλάνο στρατηγικού σχεδιασμού με στόχο την αξιοποίηση των συγκεκριμένων μνημείων;

Συνοπτικά, η σύνθεση ενός πλάνου πολιτιστικής ανάπτυξης αυτών των μνημείων βασίζεται σε ενέργειες και πρωτοβουλίες που έχουν ήδη ληφθεί προς αυτό το σκοπό, μελετώντας ταυτόχρονα τις επιτυχημένες και μη πτυχές τους. Επίσης, δεν μπορούν να μη ληφθούν υπόψη νέες και καινοτόμες πρακτικές στο πεδίο που θα μπορούσαν να ενισχύσουν και να εμπλουτίσουν τις ήδη υπάρχουσες. Ο συνδυασμός λοιπόν των παραπάνω θα αποτελέσει τη βάση του προτεινόμενου σχεδίου, ως παραγόμενο της έρευνας.

3.3 Μεθοδολογία έρευνας

Για την πραγματοποίηση της έρευνας έχει σχεδιαστεί μια ποιοτική, ατομική, περιγραφική διαδικασία που περιλαμβάνει διαφορετικές πρακτικές και εργαλεία συλλογής δεδομένων και ανάλυσης. Πρόκειται για μια μελέτη περίπτωσης, μια σε βάθος μελέτη ενός συγκεκριμένου αντικειμένου ή φαινομένου δηλαδή, με στόχο όχι τη γενίκευση των αποτελεσμάτων της αλλά τη θετική συμβολή τους σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μελέτης. Κατά τον Yin (1994), η μελέτη περίπτωσης αποτελεί ιδανική επιλογή όταν κανείς διερευνά ένα σύγχρονο φαινόμενο μέσα στο πραγματικό πλαίσιο έκφρασής του, ειδικά όταν τα όρια μεταξύ των δύο είναι αλληλεξαρτώμενα. Συνοπτικά, η προσέγγιση της παρούσας έρευνας βασίζεται στην οργάνωση μιας βιβλιογραφικής

έρευνας που συμπεριλαμβάνει SWOT και PEST αναλύσεις, μελέτες στρατηγικής και βιβλιογραφίας.

Η πρώτη φάση της διαδικασίας, δηλαδή δομικά, τα δύο προηγούμενα κεφάλαια της εργασίας, αποτελείται από μια βιβλιογραφική επισκόπηση με στόχο τη θεωρητική κατασκευή του πλαισίου που εντάσσεται η θεματική. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι έννοιες της πολιτιστικής διαχείρισης, της πολιτιστικής κληρονομιάς και ανάπτυξης, του πολιτιστικού τουρισμού, έννοιες που αποτελούν τα βασικά εργαλεία κατανόησης του στόχου της έρευνας. Το επόμενο θεωρητικό κεφάλαιο εισάγει τον αναγνώστη στην ιδιαιτερότητα που έχουν τα συγκεκριμένα μνημεία ως προς τη διαχείριση τους, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά τους και τη διασπορά τους στην Ελλάδα γενικότερα και την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη ειδικότερα.

Η επόμενη φάση της έρευνας περιλαμβάνει μελέτες στρατηγικής, χρησιμοποιώντας εργαλεία όπως οι SWOT και PEST αναλύσεις, εργαλεία δηλαδή στρατηγικού σχεδιασμού τα οποία χρησιμοποιούνται για την ανάλυση του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος μιας επιχείρησης ή μιας πρακτικής. Οι αναλύσεις αυτές εστιάζουν στα δυνατά και αδύναμα σημεία που χρήζουν ανάδειξης και βελτίωσης αντίστοιχα, συμβάλλοντας έτσι στο σχεδιασμό ενός άρτιου σχεδίου πολιτιστικής και τουριστικής ανάπτυξης. Στο ίδιο πλαίσιο, παρουσιάζονται στρατηγικές και διεθνείς μελέτες με ανάλογες προεκτάσεις με στόχο τη θετική συνεισφορά επιτυχημένων πρωτοβουλιών στον σχεδιασμό της παρούσας πρότασης.

3.4 Εργαλεία συλλογής δεδομένων

Για την παρούσα έρευνα και στοχεύοντας στην τριγωνοποίηση και την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων, ο σχεδιασμός της συλλογής δεδομένων και των εργαλείων ανάλυσης περιλαμβάνει μια σειρά επιλογών, χρήσιμων για τη σκιαγράφηση του πεδίου από διαφορετικές πλευρές, πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, κ.α. Αρχικά, η θεωρητική υποστήριξη και βιβλιογραφική μελέτη περιλαμβάνουν διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία και αρθρογραφία, επίσημους ιστότοπους θεσμών και φορέων, ανάλογες μελέτες και νομοθετικές διατάξεις.

Ακόμα, δύο από τα βασικά αυτά εργαλεία της έρευνας προέρχονται από το πεδίο του μάρκετινγκ, ωστόσο μπορούν να διευκολύνουν τα βήματα του στρατηγικού σχεδιασμού παρέχοντας μια ξεκάθαρη εικόνα του εξωτερικού και εσωτερικού περιβάλλοντος ενός έργου: πρόκειται για τις SWOT και PEST αναλύσεις. Όπως αναλυτικά αναφέρουν οι Sabbaghi και Vaidyanathan (2004), η ανάλυση SWOT είναι ένα αποτελεσματικό εργαλείο για την ανάλυση των πλεονεκτημάτων, των αδυναμιών, των ευκαιριών και των απειλών ενός οργανισμού (ή ενός έργου), χρήσιμο για τον υπολογισμό της αποτελεσματικότητας του σχεδιασμού και της υλοποίησης. Πιο συγκεκριμένα, στην ανάλυση SWOT, τα πλεονεκτήματα αναφέρονται στα εσωτερικά στοιχεία και εργαλεία της επιχείρησης/έργου (εμπειρογνωμοσύνη, κίνητρο, τεχνολογία, χρηματοδότηση, επιχειρηματικό μοντέλο κλπ.), τα οποία θα συμβάλλουν στην ικανοποίηση των απαιτήσεων του έργου και στην αντιμετώπιση των απειλών. Οι αδυναμίες από την άλλη, είναι οι εσωτερικές ελλείψεις (έλλειψη κινήτρων, έλλειψη εγκαταστάσεων, προβλήματα στη διανομή υπηρεσιών ή προϊόντων, χαμηλή φήμη κλπ.) που εμποδίζουν την υλοποίηση του σχεδιασμού. Οι ευκαιρίες περιγράφουν τις εξωτερικές συνθήκες ή τάσεις που ευνοούν την ανάπτυξη της επιχείρησης/έργου ενώ οι απειλές ορίζονται ως κάθε εξωτερική περίσταση ή τάση (ισχυροί ανταγωνιστές, κυβερνητικοί κανονισμοί, αγορά κλπ.) που θα την επηρεάσουν αρνητικά.

Τέλος, η ανάλυση PEST χρησιμοποιείται για τη σκιαγράφηση του μακροπεριβάλλοντος μίας επιχείρησης/έργου. Πρόκειται για μια ανάλυση των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και τεχνολογικών παραγόντων στο εξωτερικό περιβάλλον ενός οργανισμού, που μπορεί να επηρεάσει τις δραστηριότητες και τις επιδόσεις του (www.strategicmanagementinsight.com). Πιο αναλυτικά, στο πολιτικό περιβάλλον εμπίπτει η πολιτική σταθερότητα, η νομοθεσία, το πολιτικό καθεστώς, η μορφή κυβέρνησης καθώς και οι πολιτικές σε τοπικό επίπεδο, ενώ το οικονομικό περιβάλλον αναφέρεται στην οικονομική ζωή μιας χώρας ή κοινωνίας και τις πτυχές που μπορεί να επηρεάσουν τη λήψη μέτρων και στρατηγικών. Η ανάλυση του κοινωνικού περιβάλλοντος εστιάζει στη δομή της κοινωνίας, τις κοινωνικές αντιλήψεις ακόμα και στα δημογραφικά και ψυχογραφικά χαρακτηριστικά των πολιτών, ενώ η τεχνολογική πλευρά αφορά στις καινοτομίες, τα τεχνολογικά επιτεύγματα και την προσβασιμότητα.

Με βάση αυτό το πλαίσιο και τη μεθοδολογία έρευνας τα επόμενα κεφάλαια παρουσιάζουν τα δεδομένα και τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ερευνητική διαδικασία.

Κεφάλαιο 4

Έρευνα και παρουσίαση αναλυτικού σχεδίου πολιτιστικής ανάπτυξης των μνημείων της Μεταβυζαντινής - Οθωμανικής περιόδου στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη

4.1 Εισαγωγή

Η μελέτη του πολιτιστικού και τουριστικού προφίλ της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης την αναδεικνύει ως έναν μοναδικά πολυπολιτισμικό προορισμό όπου η συνύπαρξη διαφορετικών κουλτούρων συνθέτει ένα ξεχωριστό μωσαϊκό πολιτιστικών αναφορών. Την εικόνα αυτή συμπληρώνει το πλούσιο φυσικό κάλλος της, ενώ ο συνδυασμός των δύο αυτών στοιχείων θα μπορούσε να συμβάλει τα μέγιστα στην οικονομική και τουριστική της ανάπτυξη. Μεγάλο κομμάτι αυτής της εξίσωσης αποτελούν και τα Μεταβυζαντινά - Οθωμανικά Μνημεία της περιοχής. Παρόλα αυτά φαίνεται πως τα προϊόντα αυτά έχουν ακόμα περιθώρια βελτίωσης και αναφορικά με την προβολή αλλά και την αξιοποίησή τους.

Το παρόν κεφάλαιο αξιοποιεί διαφορετικές πηγές έρευνας και ανάλυσης, ώστε να συνθέσει το τουριστικό και πολιτιστικό προφίλ της Περιφέρειας με ειδικό ενδιαφέρον προς την πολιτιστική κληρονομιά της Οθωμανικής και Μεταβυζαντινής περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο παρουσιάζεται μια εκτενής σκιαγράφηση των πρωτοβουλιών και δράσεων που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί ή σχεδιαστεί στο πλαίσιο

ανάδειξης και προστασίας αυτής της κληρονομιάς, ενώ χρησιμοποιούνται εργαλεία, όπως οι αναλύσεις SWOT και PEST, με στόχο να κατανοηθούν τα δυνατά και αδύναμα σημεία του σχετικού πολιτιστικού περιβάλλοντος αναφορικά με την ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας. Τέλος, με βάση αυτά τα δεδομένα προτείνεται ένα συγκεκριμένο πλαίσιο σχεδιασμού για την βέλτιστη προβολή του πολιτιστικού αποθέματος της περιφέρειας.

4.2 Σκιαγράφηση του πολιτιστικού και τουριστικού προφίλ της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης

Η περιφέρεια της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της Ελλάδας και συμπεριλαμβάνει τους νομούς Καβάλας και Δράμας στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου στην περιοχή της Θράκης. Στην περιοχή συναντά κανείς μια σειρά μνημείων με αρχαιολογικό, ιστορικό και αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον και περιοχές φυσικού κάλλους (υδροβιότοποι διεθνούς σημασίας, δασικά συμπλέγματα, παραλίες, νησιά) που σε συνδυασμό με τα τοπικά έθιμα και θρησκευτικά μνημεία αποτελούν πόλο έλξης τουριστών και επισκεπτών από όλο τον κόσμο.

Ο οδηγός της περιφέρειας (www.xanthi.ilsp.gr/cultureportalweb/index.php) παρουσιάζει μια χρήσιμη ομαδοποίηση των μορφών τουρισμού που έχουν αναπτυχθεί στην περιοχή με βάση το υπάρχον πολιτιστικό της απόθεμα, η οποία παρουσιάζεται συνοπτικά στον παρακάτω πίνακα:

Είδη / μορφές τουρισμού	Σημεία ενδιαφέροντος στην περιφέρεια
Πολιτιστικός τουρισμός	<ul style="list-style-type: none"> -Αρχαιολογικά Μουσεία Δράμας, Φιλίππων, Καβάλας, Λιμένα Θάσου, Αβδήρων, Κομοτηνής, -Αρχαιολογικοί χώροι των Φιλίππων, Αβδήρων, Μαρώνειας, Δοξιπάρας, Σαμοθράκης -Οικισμός Αγίας Βαρβάρας Δράμας -Περιοχή Ιμαρέτ Καβάλας -Παραδοσιακός οικισμός Ξάνθης

<p>Θρησκευτικός τουρισμός</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Μοναστήρι Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου -Ιερά Μονή Αγίου Αποστόλου Σίλα -Βαπτιστήριο της Αγίας Λυδίας -Μονές Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας, Παναγίας Καλαμούς, Ταξιαρχών και Άγιος Νικόλαος Πόρτο Λάγους -Βυζαντινό Παπίκιο Όρο -Ακριτική Μονή της Δαδιάς και Κοσμοσώτηρα
<p>Συνεδριακός και εκθεσιακός τουρισμός</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Συνεδριακό Κέντρο Λυδίας -Εκθεσιακό Κέντρο Ν. Καρβάλης -Εκθεσιακό Κέντρο Κομοτηνής - Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης -Ξενοδοχεία με αίθουσες κατάλληλες για φιλοξενία εκδηλώσεων
<p>Οικοτουρισμός</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Δάση της Ελάτης, Φρακτού -Ορεινή Ροδόπη -Δέλτα των ποταμών Νέστου και Έβρου -Πομακοχώρια -Ακτές που βρέχονται από το Θρακικό Πέλαγος -Βουνά και δάση -Σπήλαια Μααρά και φαράγγια Πετρούσας στη Δράμα -Λιμένες Βιστωνίδας, Μητρικού, Ισμαρίδας
<p>Θεραπευτικός και ιαματικός τουρισμός</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Λασπόλουτρα Κρηνίδων -Ιαματικά Λουτρά Θερμών και Ποταμιάς Ξάνθης, Σαμοθράκης, Τραϊανούπολης
<p>Αγροτουρισμός</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Αξιόλογα αγροτουριστικά καταλύματα σε όλους τους νομούς

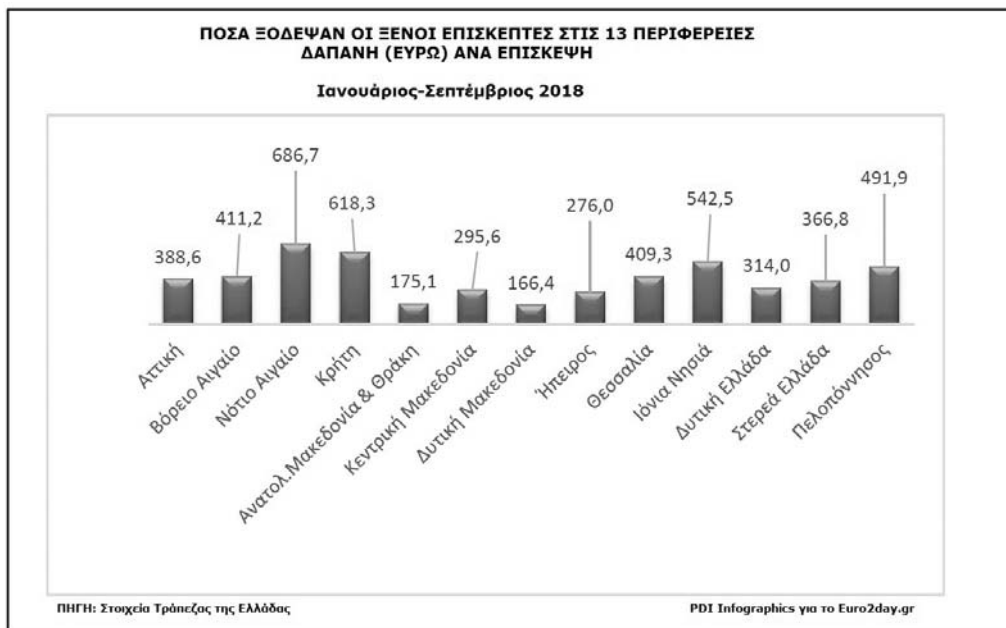
Πίνακας 1. Είδη και μορφές τουρισμού στην περιφέρεια

Η ιδιαιτερότητα της περιοχής στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο στοιχείο της πολυπολιτισμικότητας, της σύνθεσης ενός πολυδιάστατου πολιτιστικού αποθέματος που την καθιστά μοναδικό προορισμό όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στη

Νοτιοανατολική Ευρώπη. Μεγάλο μέρος της πολιτιστικής εικόνας της περιοχής στηρίζεται στη συμβολή ενός δίπολου, στην ιδέα ότι δύο διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες συνυπάρχουν αρμονικά, αναδεικνύοντας διαφορετικούς πολιτισμούς, ήθη, έθιμα και παραδόσεις (ΕΤΑΜ, 2015).

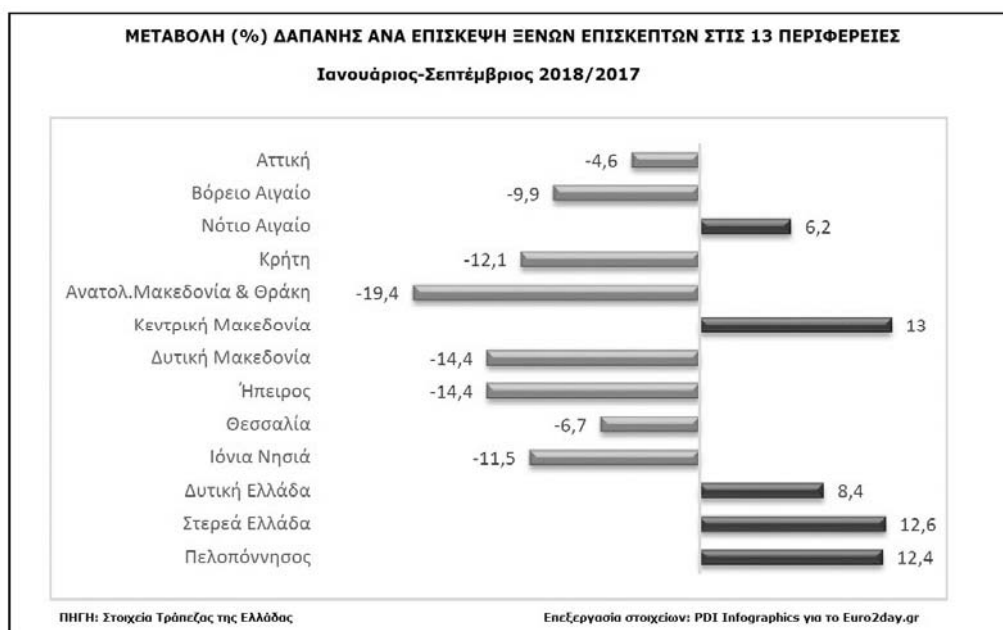
Αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτιστικής εικόνας της περιοχής αποτελούν και τα διαφορετικά δρώμενα που πραγματοποιούνται όλο το χρόνο καθώς και η γαστρονομική της σφραγίδα. Ανάμεσα στις εκδηλώσεις και γιορτές της περιφέρειας ξεχωρίζουν πολλά δρώμενα που αφορούν μεταξύ άλλων στο καρναβάλι (π.χ. Καρναβάλι Χωριστής, Το Καρναβάλι Σαπών, Ξανθιώτικο Καρναβάλι), σε λαογραφικές εκδηλώσεις (π.χ. Αντάμωμα Σαρακατσάνων Ελατίας, Καζαβιτινά Καβάλας, Το Έθιμο της Μπάμπως), σε θρησκευτικά έθιμα (π.χ. «Αναστενάρια» Πυροβασίες Μαυρολεύκης Δράμας, Λαϊκό Πανηγύρι Χρυσούπολης), σε διοργάνωση πολιτιστικών φεστιβάλ με ποικίλες θεματικές (π.χ. Φεστιβάλ Ταινιών Μικρού Μήκους Δράμας, «Ελευθέρια» Καβάλας, Φεστιβάλ Φιλίππων, Χατζιδάκειο Φεστιβάλ, Γιορτές Παλιάς Πόλης Ξάνθης) και σε εκδηλώσεις που αναδεικνύουν και γιορτάζουν τα τοπικά γαστρονομικά εδέσματα (π.χ. Γιορτή Κάστανου Μικρόπολης, Ημέρα Πατάτας στο Νευροκόπι, Γιορτή σταφυλιού στο Ελαιοχώρι Καβάλας, Παραδοσιακή γιορτή βυσσινάδας στην Κομοτηνή), κ.α.

Ωστόσο, παρά την πλούσια λίστα των στοιχείων που συνθέτουν την πολιτιστική ατζέντα της περιφέρειας, πρόσφατες έρευνες σχετικά με την ανάπτυξη του τουρισμού στη χώρα την κατατάσσουν πολύ χαμηλά. Η έρευνα της Εθνικής Τράπεζας (www.euro2day.gr) μελετά τους τρόπους που κατανεμήθηκαν οι ταξιδιωτικές εισπράξεις το 2018 (Ιανουάριος-Σεπτέμβριος) αλλά και το αν δαπανήθηκαν περισσότερα ή λιγότερα χρήματα σε σύγκριση με το 2017. Όπως παρουσιάζεται στο παρακάτω διάγραμμα, η Περιφέρεια της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης βρίσκεται προτελευταία στην κατάταξη που αφορά στο μέσο όρο τουριστικών δαπανών ανά επίσκεψη, μια θέση δηλαδή πριν την Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας.

Διάγραμμα 1. Πόσα ξόδεψαν οι ξένοι επισκέπτες στις 13 Περιφέρειες

Στην περίπτωση δε, σύγκρισης με τα έσοδα από την προηγούμενη χρονιά (2017), τα ευρήματα δείχνουν ότι η περιφέρεια δέχτηκε το ισχυρότερο πλήγμα ανάμεσα στις 13 συνολικά. Πιο συγκεκριμένα, και όπως απεικονίζεται παρακάτω, όχι μόνο δεν παρατηρήθηκε αύξηση των ανάλογων εσόδων παρά υπάρχει μια μείωση της τάξης του 19,4% σε σχέση με την περσινή χρονιά:

Διάγραμμα 2. Μεταβολή (%) Δαπάνης ανά επισκέπτη ξένων επισκεπτών στις 13 Περιφέρειες.

Σαφώς μια τέτοια διαπίστωση αποτελεί αφορμή περαιτέρω έρευνας ενώ υπογραμμίζει και την ανάγκη μελέτης και παρουσίασης ενός πιο σύγχρονου και ανανεωμένου πλαισίου προβολής της περιοχής. Παλαιότερες μελέτες, όπως αυτή της ETAM (2015), καταλήγουν ότι με εξαίρεση κάποια αρκετά προβεβλημένα μνημεία, ο βαθμός αναγνωρισιμότητας και επισκεψιμότητας των πολιτιστικών μνημείων της περιφέρειας κρίνεται ουσιαστικά χαμηλός, καθώς πολλά από αυτά δεν είναι τουριστικά ελκυστικά και επισκέψιμα. Όπως αναφέρεται στην ίδια έρευνα, κάθε Περιφερειακή Ενότητα συγκεντρώνει μια σειρά μνημείων με υψηλό βαθμό φήμης και επισκεψιμότητας, ωστόσο η πλειοψηφία τους παραμένει άγνωστη στο ευρύ κοινό, εκτός δηλαδή της τοπικής κοινωνίας. Μνημεία που εμπίπτουν στην πρώτη κατηγορία είναι ο Αρχαιολογικός χώρος των Φιλίππων, η Αρχαία Αγορά και το κτίριο του Ταρσανά στη Θάσο, η Παλιά Πόλη της Ξάνθης, ο Αρχαιολογικός χώρος της Μαρώνειας στη ΠΕ Ροδόπης και ο Αρχαιολογικός χώρος των Αβδήρων στην ΠΕ Ξάνθης, ο Φάρος της Αλεξανδρούπολης, ο Αρχαιολογικός χώρος Ζώνης Μεσημβρίας και το Ιερό των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης στην ΠΕ Έβρου. Σε μια προσπάθεια κατανόησης των αιτιών της χαμηλής επισκεψιμότητας πληθώρας μνημείων που εντάσσονται στη δεύτερη κατηγορία, η έρευνα καταλήγει στην ελλιπή προβολή τους, το χαμηλό βαθμό ανάδειξης, συντήρησης και προσβασιμότητάς τους. Χαρακτηριστικά σχετικά παραδείγματα αποτελούν το Τέμενος του Χαλίλ Μπέη στην Καβάλα, το κτίριο της Τσανακλείου Σχολής στην Κομοτηνή, η Τοξωτή Γέφυρα του Κομψάτου στη Ροδόπη, το Τέμενος Μεχμέτ (Βιαγιαζήτ) στο Διδυμότειχο (ETAM 2015). Θα μπορούσαν οι νέες στρατηγικές ανάπτυξης του τουρισμού να εστιάσουν στη μοναδικότητα του πολυπολιτισμικού στοιχείου στην περιοχή και πιο συγκεκριμένα στην ανάδειξη της Οθωμανικής και Μεταβυζαντινής κληρονομιάς;

Αναφορικά με τα ίχνη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Μεταβυζαντινής εποχής, στην περιφέρεια συναντά κανείς πληθώρα ιστορικών και θρησκευτικών μνημείων, δημόσιων κτιρίων και έργων τέχνης. Ορισμένα από αυτά έχουν μετατραπεί σε ναούς, σχολεία ή έχουν αποκτήσει άλλες χρήσεις ενώ ένα μέρος αυτών μπορούν να αξιοποιηθούν για τουριστικούς σκοπούς. Ακολουθεί παρακάτω ένας συγκεντρωτικός πίνακας με μια ενδεικτική ομαδοποίηση των δεύτερων ανά κατηγορία και ανά περιφερειακή ενότητα, ώστε να υπάρχει μια πιο οργανωμένη σκιαγράφηση του πεδίου (<http://www.gtp.gr/EastMacedoniaThrace>):

Είδος κτίσματος	Περιοχή	Σημεία ενδιαφέροντος
Κτίρια	Διδυμότειχο	-θερμά λουτρά του FerintounAchmetBeg και θερμά λουτρά του UroutzPasha
	Καβάλα	-Ιμαρέτ (μουσουλμανικό θρησκευτικό/εκπαιδευτικό συγκρότημα το οποίο χρονολογείται από το 1817-1821, κατασκευάστηκε από το Μεχμέτ Αλή Πασά) -Καμάρες (υδραγωγείο του 16ου αιώνα που κατασκευάστηκε από το Σουλεϊμάν το μεγαλοπρεπή
Σπίτια	Καβάλα	-κατοικία του Μεχμέτ Αλή Πασά (Χρονολογείται από τα τέλη του 18ου αιώνα αλλά έχουν γίνει επισκευές στα τέλη του 19ου και αρχές 20ου αιώνα).
Μνημεία	Διδυμότειχο	-μαυσωλείο του UroutzPasha
Κτίρια θρησκευτικής λατρείας	Διδυμότειχο	-Μεγάλο Τέμενος (το τέμενος βρίσκεται κοντά στο δρόμο που συνδέει την Τραϊανούπολη και την Αδριανούπολη στα χρόνια του Μοχάμεντ Α' (1413-1421) ενώ σήμερα το μνημείο χρησιμοποιείται ως αποθήκη για τα αρχαιολογικά ευρήματα από την περιοχή του Διδυμοτείχου) -μεγάλο τζαμί -μεταβυζαντινή εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης
	Καβάλα	-Τζαμί Χαλίλ Μπέη (το σωζόμενο τέμενος χρονολογείται από τον 16 ^ο αιώνα, ενώ από το 1926 μέσα στο τέμενος στεγαζόταν η φιλαρμονική του Δήμου Καβάλας)
	Δράμα	-Σαντριβάν τζαμί

		-Αράπ τζαμί
	Ξάνθη	-Αχριάν Τζαμί -Σούννε Τζαμί -Σερβιλί Τζαμί -Κασαμπά Τζαμί Γενισέας (Τσαρσί Τζαμί) -Τσινάρ Τζαμί
	Ροδόπη	-Εσκή Τζαμί -Γενί Τζαμί -Ιμαρέτ στην Κομοτηνή (Το μνημείο χρονολογείται στα τέλη του 14ου αιώνα, ενώ τα παραρτήματα προστέθηκαν το 1935. Η τοιχοποιία και η κατασκευή, κυρίως του κεντρικού τμήματος, θυμίζουν τη βυζαντινή αρχιτεκτονική)

Πίνακας 2. Οθωμανικά μνημεία και κτίρια στην περιφέρεια

Όπως είναι φυσικό, τα παραπάνω κτίρια και μνημεία αποτελούν ένα ενδεικτικό κομμάτι της συνολικής κληρονομιάς της περιόδου και πολλά από αυτά θα μπορούσαν εν δυνάμει να αποτελέσουν πόλο έλξης επισκεπτών και τουριστών με την κατάλληλη αξιοποίηση ακόμα και σε συνδυασμό με άλλα πολιτιστικά και φυσικά στοιχεία της περιοχής. Στο επόμενο υποκεφάλαιο παρουσιάζονται ορισμένες από τις οργανωμένες ενέργειες που έχουν γίνει ήδη προς αυτό το σκοπό.

4.3 Παραδείγματα εθνικών και διεθνών χειρισμών και δράσεων

Όπως ήδη συζητήθηκε και σε προηγούμενα κεφάλαια σε πολλές περιπτώσεις όπου τέθηκε το ζήτημα της διαχείρισης «ανεπιθύμητης ή δυσάρεστης» κληρονομιάς, υπήρξαν ακραίες πρωτοβουλίες όπως η καταστροφή ή η οικειοποίησή της από τους ντόπιους πληθυσμούς. Ωστόσο, υπάρχουν και πολλά παραδείγματα στρατηγικών, κυρίως στα Βαλκάνια, με στόχο την τουριστική και πολιτιστική αξιοποίηση τέτοιων προϊόντων. Όπως είναι φυσικό, πολλοί από αυτούς τους χώρους χρησιμοποιούνται πια ως μουσεία και πολιτιστικά ιδρύματα, που όντας ανοιχτοί στο κοινό επιτρέπουν τη γνώση και

κατανόηση της ιστορίας. Οι Givre και Sintès (2018) αναφέρουν διάφορα παραδείγματα αυτών των πρακτικών. Κομβική είναι για τη χώρα μας η περίπτωση της οικείας του Mustafa Kemal Atatürk, ιδρυτή και προέδρου της Τουρκικής Δημοκρατίας, η οποία βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη. Με την τελική της ανακαίνιση το 2012, τα στοιχεία της καθημερινής ζωής έχουν σχεδόν εξαφανιστεί και έχουν αντικατασταθεί από ένα σύνολο κειμένων, φωτογραφιών, ταινιών, αντικειμένων και μουσικής, βασισμένα σε διαφορετικές θεματικές. Ανάλογη είναι και η αντιμετώπιση της στρατιωτικής του σχολής στην πόλη Bitola όπου σήμερα στεγάζονται πάνω από 120 αντικείμενα και έργα τέχνης, μαζί με τα περιορισμένα τοπικά αρχεία και αποδείξεις που συνδέονται με τον Atatürk. Ωστόσο, όπως αναφέρουν και οι συγγραφείς, πέρα από την τουριστική ελκυστικότητα τέτοιων χώρων πρέπει να αμφισβητηθεί και η ενσωμάτωση αυτών των τόπων πολιτιστικής κληρονομιάς στον αστικό και εδαφικό ιστό και την ικανότητά τους να δημιουργούν τελικά μνήμες και ιστορίες.

Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της αφήγησης και της νοηματοδότησης των πραγμάτων είναι πιο χρήσιμες σε αυτή την περίπτωση, ενώ συχνά θεωρούνται ουσιαστικές τόσο για την έρευνα όσο και για τη δομή των πρακτικών που σχετίζονται με τον τουρισμό. Οι Dragičević Šešić και Rogać Mijatović (2014) κάνουν λόγο για την έννοια της ιστορικής διαδρομής, μεταφορικά και κυριολεκτικά. Αναφέρουν το παράδειγμα της Σερβίας και το πώς η διαδρομή που συνδέει τις τέσσερις πρώην ρωμαϊκές αυτοκρατορικές πόλεις και τις γεννήσεις δεκαέξι ρωμαϊκών αυτοκρατόρων, έγινε μια αφήγηση με σκοπό να δώσει μια ώθηση τόσο στους κατοίκους των Βαλκανίων, όσο και στην τουριστική βιομηχανία. Πρόκειται για μια διαδικασία που ανα-νοηματοδοτεί, όπως εξηγούν οι ίδιες, μια σειρά «ερείπιων» που μέχρι πριν δεν είχαν καμία σύνδεση με τους κατοίκους του σήμερα. Στη μελέτη τους κάνουν επίσης μια εκτενή αναφορά στη συμβολική σημασία των γεφυρών. Παρόλο που πολλές από τις γέφυρες στα Βαλκάνια κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια των Οθωμανικών χρόνων, δεν ταυτίζονται κατά το σχεδιασμό της προβολής τους ως κομμάτι της πολιτικής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά περνούν στις εθνικές αφηγήσεις ως σπουδαίες πράξεις φόρου τιμής των τοπικών ηγετών προς τον τόπο. Με λίγα λόγια, οι σχετικές πολιτιστικές διαδρομές θα πρέπει να δημιουργούν σύνθετες, νέες αφηγήσεις, ενσωματώνοντας έννοιες όπως ο δυϊσμός, η πολυπολιτισμικότητα ή ακόμα η αντίθεση, επιτρέποντας στους τουρίστες να επεμβαίνουν ιδεολογικά, πρακτική που μπορεί να είναι αποκαλυπτική τόσο για τους κατοίκους όσο και για τους τουρίστες.

Τέλος, οι τεχνολογικές εφαρμογές και εξελίξεις αποτελούν σήμερα εργαλείο ανάδειξης της αξίας της πολιτιστικής κληρονομιάς ενώ συχνά η χρήση τους καταφέρνει να φέρει καινούρια νοήματα και δυνατότητες. Παραδειγματικά, οι Sarris κ.α. (2009) κάνουν λόγο για πρωτοβουλίες δημιουργίας web εφαρμογών για την προβολή και διάδοση καταγεγραμμένων πληροφοριών σχετικά με χώρους και μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς. Ο στόχος τους είναι να κάνουν τις αντίστοιχες ιστοσελίδες πιο ελκυστικές όχι μόνο για τους τουρίστες και το ευρύτερο κοινό, αλλά και για τους ερευνητές και τους μελετητές που τις χρησιμοποιούν για εκπαιδευτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, ανοίγοντας νέες δυνατότητες προσεγγίσεων και δράσεων. Τα παραδείγματα που μπορούν να αναφερθούν (Digital Crete: Cultural MediterraneanItineraries, Byherinet: ByzantineHeritageNetwork, Egeria: Mediterraneanmedievalplaces of pilgrimagenetwork of the documentation, preservation and enhancement of monuments in the EuroMediterraneanarea, Emarket – path E4 for the prefecture of Rethymno, κ.α.) στηρίζονται σε αρχαιολογικά και εθνογραφικά δεδομένα, δυναμικούς χάρτες GIS, φωτογραφίες και βίντεο, πανοραμικές απεικονίσεις και 3D μοντέλα ανακατασκευής, εφαρμογές που ξεφεύγουν σε μεγάλο βαθμό από τους συνήθεις τουριστικούς ή στατικούς διαδικτυακούς οδηγούς, καθώς μπορούν να παρέχουν πληροφορίες σχετικές με το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, γεωγραφικά δεδομένα και πολυμέσα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από μια μεγάλη ποικιλία χρηστών. Ο Oudatzi (2010) επίσης, αναφέρει το παράδειγμα του Alaca Imaret Câmi, ένα τζαμί στη Θεσσαλονίκη, και τη μελέτη σχεδιασμού μιας εφαρμογής που προσεγγίζει την έννοια της αποκατάστασης με μια πιο φρέσκια ματιά. Πρόκειται για μια ψηφιακή εφαρμογή 3D προβολής που προσφέρει μια διαισθητική και διαδραστική εμπειρία στον χρήστη, μέσω της τεχνολογίας υπερ-ρεαλισμού που βασίζεται στην εικονική πραγματικότητα και στοχεύει στην ανακατασκευή της αρχικής μορφής και λειτουργίας του θρησκευτικού μνημείου. Ανάλογη δουλειά είναι κι αυτή των Rizvic και Prazina (2015) οι οποίοι αναφέρουν δύο διαφορετικούς τρόπους ανάδειξης ενός Οθωμανικού πανδοχείου, του Taslihan στο Σαράγιεβο, αφενός μέσω μιας εφαρμογής που στηρίζεται σε διαδραστικό digital storytelling και αφετέρου μέσω της δημιουργίας ενός παιχνιδιού σοβαρού σκοπού. Με λίγα λόγια, η τεχνολογία αποτελεί στις μέρες μας κεντρικό άξονα προβολής της κληρονομιάς.

4.4 Επισκόπηση των δράσεων ανάδειξης και τρόποι επανάχρησης των μνημείων της Μεταβυζαντινής-Οθωμανικής περιόδου στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη έως σήμερα

Μια πρώτη έρευνα αναφορικά με τις πρωτοβουλίες προστασίας και ανάδειξης των Μεταβυζαντινών και Οθωμανικών μνημείων στρέφει την προσοχή στην προσπάθεια του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού που υπαγορεύεται και από ευρωπαϊκές συμβάσεις και συνέδρια (Γρανάδας, Βαλέτας, Λονδίνου, Παρισίων, κτλ.) αλλά και διεθνείς οργανώσεις όπως ICOMOS, UNESCO, ICOM, ICCROM και IUNC. Οι δράσεις αναστήλωσης, αναπαλαίωσης ή επανάχρησης υπαγορεύονται σε πρώτη βάση από το άρθρο 24 του συντάγματος για την προστασία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, και προς όφελος όλων των πολιτών, καθώς και σύμφωνα με τον Ν.3028/2002 για την προστασία των αρχαιοτήτων και γενικώς για την πολιτιστική κληρονομιά. Στο πέρασμα των χρόνων έχουν πραγματοποιηθεί συγκεκριμένες δράσεις αναστήλωσης και επανάχρησης των μελετώμενων μνημείων ωστόσο πολλά από αυτά βρίσκονται ακόμα σε άσχημες συνθήκες, κακοποιούνται από τις καιρικές συνθήκες ή έχουν εγκαταλειφθεί. Ενώ λοιπόν το επιχειρησιακό σχέδιο του 2014-2020 για την περιφέρεια προσανατολίζεται στην ανάδειξη του τουρισμού με τον συνδυασμό του φυσικού και του πολιτιστικού αποθέματος σε ένα συνολικό προϊόν εμπειριών, δεν υπάρχουν πολύ συγκεκριμένες προτεινόμενες σχετικές δράσεις παρέμβασης.

Επιπρόσθετα, σε θεσμικό πλαίσιο αξίζει να αναφερθεί και η Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (www.culture.gr), η Περιφερειακή Υπηρεσία δηλαδή του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, με έδρα την Ξάνθη και αρμοδιότητα στις Περιφερειακές Ενότητες Έβρου, Ροδόπης, Ξάνθης, Δράμας, Καβάλας και Θάσου. Το έργο της Υπηρεσίας είναι η προστασία, αποκατάσταση και ανάδειξη των νεότερων μνημείων (μεταγενέστερων του 1830) και η προστασία των ιστορικών τόπων. Η έρευνα σχετικά με τις δραστηριότητες ή τα έργα που έχει εκπονήσει η υπηρεσία δεν οδήγησε σε σημαντικά για τη μελέτη αποτελέσματα, με εξαίρεση τη χρηματοδότηση έργων αναστήλωσης και προστασίας.

Ιστορικά, όπως είναι φυσικό πολλοί από τους χώρους και τα μνημεία αυτά έχουν πλέον μουσειακή χρήση, γεγονός που τα καθιστά σχετικά ανοιχτά προς προτεινόμενες δράσεις. Παραδειγματικά, στους χώρους αυτούς συμπεριλαμβάνεται η κατοικία του Μεχμέτ Αλή Πασά στην Καβάλα ενώ πολλοί από τους θρησκευτικούς χώρους (τζαμιά) είναι ανοιχτά στο κοινό. Επίσης, πολλά από τα μνημεία είναι ανοιχτοί χώροι και προτείνονται για ξεναγήσεις και διαδρομές (Καμάρες της Καβάλας, Μουσουλείο Ουρούτς Πασά στο Διδυμότειχο) ενώ ενδιαφέρουσα περίπτωση επανάχρησης αποτελεί το Τζαμί του Χαλίλ Μπέη στην Καβάλα το οποίο μετονομάστηκε σε Τζαμί της Μουσικής και στέγαζε τη φιλαρμονική του δήμου.

Πολλή συζήτηση έχει γίνει επίσης τον τελευταίο χρόνο σχετικά με το τέμενος Βαγιαζήτ στο Διδυμότειχο. Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Ευρώπης στο οποίο το Μάρτιο του 2017 εκδηλώθηκε μια καταστροφική φωτιά λόγω των εργασιών στο εσωτερικό του. Ο περιφερειάρχης Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, Χρήστος Μέτιος, ο οποίος ανακοίνωσε ότι το έργο της καθολικής αποκατάστασής του εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα της Περιφέρειας και θα χρηματοδοτηθεί με το ποσό των 3.428.876 ευρώ (www.ethnos.gr). Πρόκειται για μια διαδικασία σχετικά με το μέλλον του μνημείου αλλά και τους τρόπους που θα μπορούσε να επαναχρησιμοποιηθεί μετά την αποκατάστασή του.

Πολύ ιδιαίτερη και ξεχωριστή για μελέτη είναι η περίπτωση του Ιμαρέτ της Καβάλας. Στην πορεία των χρόνων, κι ενώ το Ιμαρέτ ήταν υπό τη διαχείριση της Ελληνικής κυβέρνησης πέρασε από διάφορα στάδια εξέλιξης λειτουργώντας ακόμα και ως μπαρ, ντίσκο, ταβέρνα και καφενείο. Πρόσφατα όμως, πέρασε στην Αιγυπτιακή κυβέρνηση η οποία το παραχώρησε σε ιδιωτική εταιρεία για την αποκατάστασή και μετατροπή του σε ξενοδοχείο 5 αστέρων και αποτελεί μάλιστα το πρώτο ξενοδοχείο στην Ελλάδα που λειτουργεί σε έναν ιστορικό χώρο (www.kavalagreece.gr). Το γεγονός ότι το χώρο διαχειρίζεται μια ιδιωτική εταιρεία θα μπορούσε να αποτελέσει μια ευκαιρία παράκαμψης μεγάλου μέρους της γραφειοκρατίας και να επιτρέψει τον άμεσο σχεδιασμό δράσεων που θα μπορούσαν να προβάλουν και την ιστορική πλευρά του. Από την άλλη, το Ιμαρέτ Κομοτηνής είχε διαφορετική κατάληξη, φτάνοντας τελικά στα χέρια της Ιεράς Μητρόπολης Μαρωνείας. Τα τελευταία χρόνια και με χρήματα από την Ευρωπαϊκή Ένωση το κυρίως κτίσμα στερεώθηκε και αναπαλαιώθηκε ενώ σήμερα

λειτουργεί ως μουσείο με εκκλησιαστικά εκθέματα (τα οποία χρονολογούνται από το 16ο έως τον 20ο αιώνα) όπως εικόνες, ιερά σκεύη, άμφια, χειρόγραφα από ναούς της περιοχής αλλά και δωρεές προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Ροδόπης (www.museumfinder.gr).

Στο πλαίσιο επισκόπησης και αξιολόγησης των παραπάνω δράσεων πραγματοποιήθηκε και μια σύντομη έρευνα σε δημοφιλείς ιστοσελίδες που εστιάζουν στον τουρισμό (π.χ. tripadvisor) όπου μελετήθηκαν τα σχόλια και οι κριτικές των επισκεπτών για τα συγκεκριμένα μνημεία. Μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι το 1/3 των σχολίων είναι από Τούρκους επισκέπτες, γεγονός που αποδεικνύει ότι τα μελετώμενα μνημεία αποτελούν πόλο έλξης λόγω της κοινής ιστορικής αναφοράς. Η πλειοψηφία των επισκεπτών επισημαίνει την ανάγκη αναστήλωσης πολλών από τα μνημεία ή την αποκατάσταση των ζημιών και των φθορών, ενώ πολλοί από αυτούς τονίζουν τη συμβολή των ξεναγήσεων και αφηγήσεων στην εξοικείωση και κατανόηση της ιστορίας και της αξίας τους.

Κλείνοντας, ένα επίσης σημαντικό πρόβλημα που παρατηρήθηκε κατά την πραγματοποίηση της έρευνας ήταν η δυσκολία εύρεσης πληροφοριών και ενός συγκεντρωμένου οδηγού που να παρουσιάζει συνολικά το πολιτιστικό απόθεμα που σχετίζεται με τη συγκεκριμένη εποχή με ελκυστικό τρόπο. Αυτό δείχνει την έλλειψη κοινής στρατηγικής προώθησης και προβολής των μνημείων που ακόμα και από μόνη της θα μπορούσε να αυξήσει την επισκεψιμότητα και την αποδοχή της ιστορικής τους αξίας. Ακόμα και η ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων παρέχει ελάχιστες πληροφορίες για την εξέλιξη των σχετικών εργασιών και πρωτοβουλιών.

4.5 Αναλύσεις περιβάλλοντος

Τα διάφορα εργαλεία στρατηγικού σχεδιασμού, στη συγκεκριμένη μελέτη οι SWOT και PEST αναλύσεις, χρησιμοποιούνται συνήθως για την κατανόηση του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος μιας επιχείρησης με στόχο να εξετάσουν την πιθανή επίτευξη των στόχων που έχει θέσει. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι αναλύσεις αυτές εξετάζουν αν το πολιτιστικό προϊόν που σχετίζεται με τα Μετα-Βυζαντινά και Οθωμανικά μνημεία μπορεί να αποτελέσει υπολογίσιμο παράγοντα τουριστικής ανάπτυξης και αποκλειστικό

κομμάτι ενός στρατηγικού σχεδίου. Ταυτόχρονα, η ανάλυση και κατανόηση πιθανών αδύναμων σημείων ή απειλών συμβάλλει στην πιθανή αποφυγή παρελθοντικών λαθών σε ανάλογα σχέδια ανάπτυξης. Τα δύο αυτά εργαλεία ανάλυσης έχουν επιλεγεί καθώς, αφενός η SWOT στηρίζεται σε ένα δίπολο αντιθέσεων (πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων), και αφετέρου η PEST προσφέρει μια πιο αναλυτική προσέγγιση των διαφορετικών πτυχών που σχετίζονται με το μελετώμενο περιβάλλον.

4.5.1 SWOT ανάλυση

Η SWOT ανάλυση εξετάζει τα δυνατά και αδύνατα σημεία, τις ευκαιρίες και απειλές για την ανάπτυξη ενός στόχου ή ενός σχεδίου:

Δυνατά σημεία:

- Προϊόν που καθιστά την περιοχή μοναδικό προορισμό όπου συνυπάρχουν διαφορετικές ταυτότητες και κουλτούρες, με βαθιά ιστορική αξία.
- Ελκυστικός προορισμός για Τούρκους αλλά και τουρίστες από τα Βαλκάνια λόγω της κοινής πολιτιστικής ιστορίας.
- Πλούτος πολιτιστικού αποθέματος που μπορεί να αποτελέσει από μόνο του ικανό εργαλείο προώθησης και ανάπτυξης.
- Διαφορετικά είδη μνημείων και κτισμάτων που μπορούν να συνθέσουν μια ολοκληρωμένη αφήγηση.

Αδύνατα σημεία:

- Φθορές, καταστροφές, αποτυχημένες προσπάθειες αναστήλωσης / αποκατάστασης, φυσικές καταστροφές, κλπ.
- Μικρή συμμετοχή του τουριστικού τομέα στο Περιφερειακό ΑΕΠ και χαμηλή κατάταξη της περιφέρειας αναφορικά την ανταγωνιστικότητα του τουριστικού τομέα.
- Ελλιπής αξιοποίηση και προβολή του πολιτιστικού κεφαλαίου.
- Απουσία ενός νομιμοποιημένου και ενιαίου φορέα διαχείρισης τουριστικού προορισμού.
- Αντιμετώπιση των μνημείων αυτών ως ένα είδος «δύσκολης κληρονομιάς» λόγω της αρνητικής προδιάθεσης της κοινής γνώμης εξαιτίας της σύνδεσής τους με ένα αρνητικό κομμάτι της ιστορίας.

Ευκαιρίες:

- Διαρκής και διεθνής τάση αναζήτησης εναλλακτικών μορφών τουρισμού όπως εκδρομές, πολιτιστικές επισκέψεις, αναζήτηση της ιστορίας, σε βάρος του μαζικού τουρισμού.
- Υπαρξη υψηλής αξίας φυσικών και πολιτιστικών πόρων ικανών να στηρίξουν το σχεδιασμό νέων τουριστικών προϊόντων και τουριστικών πακέτων με έμφαση στον τουρισμό εμπειριών.
- Αξιοποίηση χρηματοδοτικών εργαλείων της νέας προγραμματικής περιόδου και του ΠΕΠ ΑΜΘ 2014-2020 και διασυνοριακών προγραμμάτων.
- Νέα τεχνολογικά εργαλεία στην υπηρεσία του τουρισμού και του πολιτισμού.

Απειλές:

- Οι οικονομικές εξελίξεις και η οικονομική κρίση στην Ελλάδα που επηρεάζουν την εγχώρια τουριστική ζήτηση.
- Αδυναμία σχεδιασμού ενιαίας τουριστικής προβολής και ταυτότητας.
- Συνέχιση της τουριστικής υπερσυγκέντρωσης σε συγκεκριμένα αναγνωρίσιμα μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους.

4.5.2 PEST ανάλυση

Η PEST ανάλυση εξετάζει το πολιτικό/νομικό, οικονομικό, κοινωνικό/πολιτιστικό και τεχνολογικό περιβάλλον που καθορίζουν και προδιαγράφουν την πορεία ενός σχεδίου ή μιας επιχείρησης:

Πολιτικό/νομικό περιβάλλον:

- Διαχείριση των μνημείων από επίσημους θεσμούς και διοικητικές υπηρεσίες.
- Ιδιωτικοί φορείς όπως μουσεία ή ξενοδοχείο.
- Γραφειοκρατία και δυσκίνητες διαδικασίες για τη λήψη ενεργειών.
- Περιορισμένο ενδιαφέρον για καθαρά πολιτιστικές δράσεις.

Οικονομικό περιβάλλον:

- Συνθήκες οικονομικής κρίσης και ελαχιστοποίησης πόρων.
- Χρηματοδοτήσεις μέσω του Υπουργείου και της τοπικής αυτοδιοίκησης.

- Ευρωπαϊκά και διασυνοριακά προγράμματα χρηματοδότησης για την προστασία και την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς.
- Οικονομικό αντίτιμο για πιθανές δράσεις και αναζωογόνηση της τοπικής αγοράς.

Κοινωνικό/πολιτιστικό περιβάλλον:

- Δύσκολη κληρονομιά / αρνητική προδιάθεση λόγω δυσάρεστης μνήμης.
- Πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα με διαφορετικές μορφές.
- Μοναδικότητα της περιοχής: πολυπολιτισμικότητα και συνύπαρξη διαφορετικών ταυτοτήτων.
- Οφέλη πολιτιστικού τουρισμού για την αναζωογόνηση της περιοχής.

Τεχνολογικό περιβάλλον:

- Νέα εργαλεία τεχνολογίας στην υπηρεσία του πολιτισμού.
- Χρήση εφαρμογών για την ψηφιοποίηση του πολιτιστικού αποθέματος.
- Ψηφιακή τέχνη και πολιτιστική κληρονομιά.
- Ψηφιακό μάρκετινγκ και εργαλεία ανάλυσης.

4.6 Πρόταση αναλυτικού σχεδίου πολιτιστικής ανάπτυξης

Η παρούσα μελέτη, μέσα από την ερευνητική διαδικασία και την αξιολόγηση της κατάστασης σχετικά με τα μνημεία αυτά, καταλήγει σε ένα προτεινόμενο σχεδιασμό δράσεων που να στοχεύει σε μια αναθεώρηση της εικόνας τους, την τουριστική προβολή και αξιοποίησή τους. Η έρευνα κατέστησε κατανοητό ότι κάποιοι από τους λόγους για τους οποίους τα μνημεία αυτά δεν είναι δημοφιλή είναι η κρατική εγκατάλειψή τους, η σύνδεσή τους με δυσάρεστες μνήμες, η ελάχιστη προβολή τους σε σχέση με άλλα αξιοθέατα της περιοχής και η απουσία μιας ελκυστικής αφήγησης σχετικά με την ιστορία τους. Επομένως, το ενδεικτικό σχέδιο αξιοποίησης τους προτείνει 3 ομάδες δράσεων με διαφορετική στοχοθεσία που απαντούν στις διαφορετικές προκλήσεις που συζητήθηκαν παραπάνω:

4.6.1 Πρώτη Σειρά Δράσεων – Ποιος Είναι ο «Άλλος», μια Καινούρια Αφήγηση

Η πρώτη ομάδα των προτεινόμενων δράσεων στοχεύει στη σύνθεση μιας νέας αφήγησης και την αποκατάσταση της ιστορικής αξίας των μνημείων αυτών στην κοινή γνώμη. Ο κεντρικός άξονας αυτής της ιδέας είναι η ανάδειξη της μοναδικότητας της περιοχής ως πολυπολιτισμικού προορισμού όπου ο επισκέπτης θα συγκινηθεί από τις προσωπικές ιστορίες της περιοχής, θα περιηγηθεί και θα ανακαλύψει γνώσεις και εμπειρίες, ενώ πρόκειται για δραστηριότητες που απευθύνονται κυρίως σε κατοίκους της περιοχής και Έλληνες επισκέπτες με αρνητική προδιάθεση απέναντι στα μνημεία αυτά.

Σε μια πρώτη φάση σχεδιάζονται πολιτιστικές διαδρομές όπου οι επισκέπτες μπορούν με τη χρήση οπτικοακουστικού εξοπλισμού και διαφορετικών μέσων να ακούσουν ιστορίες, να περπατήσουν, να μνηθούν στα κτίρια και τις λειτουργίες τους, να γνωρίσουν την τέχνη ενός άλλου πολιτισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δράση της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών και της καλλιτεχνικής ομάδας Medea Electronique με τίτλο «Soundscapes Landscapes» ένα πρότζεκτ που επιτελεί ταυτόχρονα και άνοιγμα στην ανθρωπολογία-κοινωνιολογία μιας πόλης (www.onassis.org). Ανάλογοι οργανισμοί και ιδρύματα θα μπορούσαν να αναλάβουν τη μελέτη και τη σύνθεση των διαδρομών αυτών.

Ένα κομμάτι αυτής της στρατηγικής αποτελούν και παρεμβάσεις αισθητικής αναβάθμισης των υπάρχοντων κτιρίων γεγονός που μπορεί να δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες αντιμετώπισης και αποδοχής από τους κατοίκους. Πρόκειται για ήπιες παρεμβάσεις που συμπεριλαμβάνουν τον σχεδιασμό του περιβάλλοντα χώρου, τον ανασχεδιασμό των τρόπων σηματοδότησης και τον φωτισμό κατά την περιήγηση σε αυτά, την κάλυψη των απαραίτητων προϋποθέσεων για την εξυπηρέτηση κάθε πιθανού επισκέπτη (π.χ. ΑΜΕΑ), τη χρήση πρασίνου μέσω της δημιουργίας μικρών κήπων ή διαδρομών γύρω από τα μνημεία, την κοινή χρήση υλικών, χρωμάτων κλπ., προκειμένου να αναδειχθεί μια κοινή οπτική σύνδεση μεταξύ των μνημείων, ακόμα και αναμόρφωση και τον εξωραϊσμό των γειτονικών κτισμάτων. Οι σχετικές δράσεις θα μπορούσαν να ενταχθούν σε ευρωπαϊκά προγράμματα που σχετίζονται με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς (π.χ. Αντιμετώπιση Κινδύνων και Κλιματική Αλλαγή – Disaster Resilience & Climate Change, H2020-DRS-11-2015) όπου η χώρα μας συμμετείχε με τρία ινστιτούτα του ΙΤΕ το 2016 ή μέσω της αίτησης σε ανεξάρτητα προγράμματα όπως το

«Climate for culture», που επίσης σχετίζεται με την προστασία των ευρωπαϊκών μνημείων από τη φθορά εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής.

Τέλος, στο πλαίσιο σύνθεσης μια κοινής ιστορίας και αφήγησης, προσκαλούνται διαφορετικοί καλλιτέχνες, συγγραφείς, ακόμα και κάτοικοι ώστε να δημιουργηθεί ένας συνολικός οδηγός της περιφέρειας αποκλειστικά για τη Μεταβυζαντινή-Οθωμανική περίοδο, έναν οδηγό ελκυστικός και δημιουργικός με πρωτότυπο και ευφάνταστο περιεχόμενο, ένα αποτέλεσμα της σύμπραξης διαφορετικών φορέων όπως η τοπική αυτοδιοίκηση και η περιφέρεια, οι πολιτιστικοί φορείς της περιοχής, ο ΕΟΤ και το Υπουργείο, κ.α.

4.6.2 Δεύτερη Σειρά Δράσεων – Διδασκαλία και Προσφορά

Μια ξεχωριστή ενότητα του προτεινόμενου σχεδίου αποτελούν τα δυο μεγάλα Ιμαρέτ, της Καβάλας και της Κομοτηνής. Ιστορικά τα Ιμαρέτ ήταν χώροι που αποτελούσαν ένα συγκρότημα δημόσιων κτιρίων με κοινωφελή χαρακτήρα και στηρίζονταν σε 2 κύριους πυλώνες την φιλοξενία - διδασκαλία και φιλανθρωπία (προσφορά σούπας ανεξαρτήτως θρησκευματος και καταγωγής). Για την Οθωμανική αυτοκρατορία, μια κοινωνία αυστηρά βασισμένη στις επιταγές της θρησκείας, αυτή η μορφή προσφοράς είναι πολύ ιδιαίτερη και η επανάχρησή τους μέσω του προτεινόμενου σχεδίου λειτουργεί συμβολικά πάνω στο σεβασμό και τη φροντίδα του «άλλου». Στηριζόμενο στους δύο πυλώνες της διδασκαλίας και της προσφοράς, το σχέδιο προτείνει ένα ετήσιο ραντεβού για Έλληνες και ξένους επισκέπτες, οι οποίοι θα απολαμβάνουν τη φιλοξενία τους στο ξενοδοχείο πια στην Καβάλα και θα γίνονται μέρος μιας εμπειρίας γαστρονομίας, δημιουργικότητας και γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, η δράση αυτή θα είναι υπό τη μορφή φεστιβάλ και θα περιλαμβάνει εργαστήρια, για παιδιά και ενήλικες, γευσιγνωσία και συζητήσεις σχετικά με τον πολιτισμό και την ιστορία. Στο ξενοδοχείο θα πραγματοποιούνται οι βραδιές γευσιγνωσίας με εδέσματα των δύο πολιτισμών και στο μουσείο θα πραγματοποιούνται τα εργαστήρια και τα συνέδρια σε διάστημα περίπου μιας εβδομάδας. Η συνεργασία με το ξενοδοχείο, το μουσείο και την τοπική αυτοδιοίκηση θα εξασφαλίσει την αρχική βιωσιμότητα της δράσης που αργότερα μπορεί να επεκταθεί και να συμπεριλάβει και άλλους σχετικούς χώρους.

4.6.3 Τρίτη Σειρά Δράσεων – Γνωριμία με την Καινοτομία και την Τεχνολογία

Ένας από τους βασικούς άξονες ανάπτυξης του επιχειρησιακού σχεδίου της Περιφέρειας για το 2014-2020 αποτελεί η ανάπτυξη του ηλεκτρονικού πολιτισμού (π.χ. εφαρμογές ηλεκτρονικής ξενάγησης, δημιουργία και λειτουργία στο διαδίκτυο «εικονικών μουσείων» που αναδεικνύουν τόσο το πολιτιστικό απόθεμα όσο και τη σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία, δημιουργία και λειτουργία στο διαδίκτυο «εικονικών ξεναγήσεων» σε μουσεία, αρχαιολογικούς χώρους, σύγχρονες πολιτιστικές υποδομές και ιστορικά κέντρα πόλεων) (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα, 2014-2020). Στο πλαίσιο αυτό και με βάση όλα τα παραδείγματα που συζητήθηκαν στο θεωρητικό και ερευνητικό κομμάτι της παρούσας μελέτης, η τελευταία σειρά δράσεων που προτείνεται αφορά στη σύμπραξη πολιτισμού και τεχνολογίας. Πιο συγκεκριμένα προτείνονται διαφορετικές δράσεις, σε συνεργασία με διεθνή φεστιβάλ που προσανατολίζονται στην ψηφιακή κουλτούρα. Πρόκειται για μια μορφή τέχνης που δεν είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένη στη χώρα μας και η συγκεκριμένη ομάδα δράσεων θα μπορούσε να προσελκύσει καινούρια κοινά ειδικού ενδιαφέροντος και νεότερων ηλικιών. Μέσω ανοιχτής πρόσκλησης θα καλούνται καλλιτέχνες που μπορούν να προτείνουν σχετικές δράσεις σε συγκεκριμένους χώρους και μπορούν να περιλαμβάνουν προβολές, projectionmapping σε κτίρια και οικοδομήματα, διαδραστικές ξεναγήσεις και εφαρμογές, έργα τέχνης εμπνευσμένα από την ιστορία και τις λειτουργίες των εκάστοτε κτιρίων, παιχνίδια σοβαρού σκοπού, κ.α. Επειδή η παρουσίαση τέτοιων εργαλείων απαιτεί υψηλών απαιτήσεων εξοπλισμό θα μπορούσαν να αναζητηθούν χορηγίες αλλά και να αξιοποιηθούν οι τοπικοί επιχειρηματίες.

Στην ίδια λογική είναι επίσης σημαντικό να ψηφιοποιηθούν και να αποτυπωθούν ψηφιακά κτίρια και αντικείμενα με στόχο τη δημιουργία διαδικτυακών μουσείων που θα επιτρέπουν σε πιθανούς επισκέπτες να γνωρίσουν τις συλλογές και την ιστορία του τόπου πριν την επίσκεψή τους στη χώρα μας.

Κεφάλαιο 5

Συμπεράσματα, αδυναμίες της έρευνας και μελλοντικές προεκτάσεις

Κατά τον Galaty (2011) υπάρχουν 6 παράγοντες που συνδυαστικά συμβάλλουν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων τοπικών και εθνικών αντιλήψεων της κληρονομιάς: η διαμεσολάβηση, η φαντασία, η μνήμη, η ιστορία, ο εθνικισμός και η εθνότητα (συμπεριλαμβανομένης της θρησκείας, της γλώσσας, του πολιτισμού και της εντοπιότητας). Οι συγκεκριμένοι παράγοντες είναι που, όπως συζητήθηκε στην παρούσα εργασία, συνέβαλαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στη μέχρι τώρα αντιμετώπιση και χάραξη πολιτικών που σχετίζονται με την ανάδειξη μνημείων και αρχιτεκτονημάτων και της Μετα-Βυζαντινής και Οθωμανικής περιόδου στα Βαλκάνια και την Ελλάδα. Συχνά, όπως αποδείχθηκε οι έννοιες αυτές λειτουργούν περισσότερο ως τροχοπέδη παρά ως ευκαιρίες κατανόησης μιας πολυπολιτισμικής, ενιαίας ταυτότητας.

Ανακεφαλαιώνοντας, μερικοί από τους προβληματισμούς που συζητήθηκαν αλλά και τους στόχους που τέθηκαν σχετικά με την τουριστική και πολιτιστική ανάδειξη των συγκεκριμένων μνημείων συνοψίζονται και στη δουλειά των Dragićević-Šešić και Rogač Mijatović (2014), οι οποίες αναφέρονται στα Βαλκάνια, αλλά οι διαδικασίες που αναφέρουν βρίσκουν απόλυτη εφαρμογή και στην περίπτωση αυτή. Πιο συγκεκριμένα, η χάραξη οποιωνδήποτε τωρινών αλλά και μελλοντικών στρατηγικών και πολιτικών οφείλει να στηρίζεται στις παρακάτω αρχές και στόχους:

- Δημιουργία μιας νέας κουλτούρας μνήμης με αφηγήσεις πολιτιστικής κληρονομιάς και τουριστικές, πολιτιστικές διαδρομές.
- Αναζήτηση της ισορροπίας μεταξύ των αρνητικών μορφών εκπροσώπησης μιας ταυτότητας και της αυθεντικής μορφής έκφρασης της πολυπολιτισμικότητάς της.
- Αξιοποίηση μιας ανεπιθύμητης κληρονομιάς ως πηγή τουριστικής ανάπτυξης, και ειδικότερα ως εργαλείο σύνθεσης πολιτιστικών διαδρομών μνήμης.

-Ανάδειξη της περιοχής ως προορισμού επιβίωσης σε ένα παγκοσμιοποιημένο κόσμο, ως μοναδικό τόπο συνύπαρξης της διαφορετικότητας.

-Πρώθηση της περιφερειακής συνεργασίας και της από κοινού προβολής των διαδρομών πολιτιστικής κληρονομιάς στον τουρισμό.

Με βάση αυτές τις ιδέες και εξετάζοντας πιο αναλυτικά τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης μπορούμε συνοπτικά να καταλήξουμε πως:

Αρχικά, πριν ακόμα συζητηθεί η αξιολόγηση των δράσεων για την ανάδειξη των συγκεκριμένων μνημείων, έχει σημασία να συζητηθεί η αποτελεσματικότητα των δράσεων που συνθέτουν το προφίλ της περιφέρειας γενικά. Όπως φαίνεται από πρόσφατες μελέτες και έρευνες, η περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης βρίσκεται αρκετά χαμηλά στην κατάταξη αναφορικά με τα έσοδα που σχετίζονται με τον τουρισμό, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιφέρειες. Ενώ λοιπόν, φαίνεται να αναγνωρίζεται θεωρητικά ότι ένα από τα στοιχεία που την καθιστούν μοναδική είναι αυτή η συνύπαρξη των διαφορετικών πολιτισμών και κουλτούρων, δεν υπάρχει μια ξεκάθαρη στρατηγική που να τονίζει αυτή της την πλευρά. Το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού έχει προχωρήσει σε ελάχιστες ολοκληρωμένες παρεμβάσεις ενώ οι προκλήσεις είναι καθημερινές. Ελάχιστες είναι και οι πρωτοβουλίες δημιουργικής επανάχρησης των μνημείων και αρχαιολογικών χώρων παρά τις πολλαπλές δυνατότητες στο πεδίο. Δυστυχώς αυτό γίνεται εμφανές και στο κοινό που εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για τις ημιτελείς εργασίες αποκατάστασης. Πολύ σημαντική παρατήρηση είναι και η απουσία μιας ενιαίας στρατηγικής προβολής και πρώιμης της πολιτιστικής αξίας των μνημείων αυτών καθώς είναι αρκετά δύσκολο για τους χρήστες να συγκεντρώσουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες που θα μπορούσαν να τραβήξουν το ενδιαφέρον τους. Τα στρατηγικά εργαλεία ανάλυσης αποδεικνύουν ότι η αξιοποίηση των κατάλληλων ευκαιριών θα μπορούσαν να αντιστρέψουν το αρνητικό κλίμα μέσω ενός συνδυασμού της ιστορίας, της καινοτομίας και της δημιουργικότητας. Φυσικά η δυσκολία έγκειται στην εξεύρεση οικονομικών πόρων για την υποστήριξη των σχετικών πρωτοβουλιών.

Δεύτερον, όπως έρχεται να αποδείξει η βιβλιογραφία αλλά και οι διεθνείς πρακτικές στο πεδίο διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, η στροφή προς την ψηφιακή κουλτούρα μπορεί να αποτελέσει εργαλείο αναζωογόνησης και προσέλκυσης νέων

κοινών. Στην περίπτωση μάλιστα μιας ομάδας μνημείων όπου τίθενται ζητήματα αρνητικής μνήμης και διάθεσης, μια καινούρια οπτική διαχείρισης αποτελεί σημαντική διέξοδο και ευκαιρία. Όπως συζητήθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια και με τη χρήση ανάλογων παραδειγμάτων, πρακτικές που σχετίζονται με την τεχνολογία και την καινοτομία ήταν αποτελεσματικές για τη βαθύτερη κατανόηση της δομής, λειτουργίας και αξίας ενός μνημείου, την ενσωμάτωση νέων πεδίων και προσεγγίσεων ανάγνωσης της ιστορίας και την ανάπτυξη κοινού. Πρόκειται για οφέλη που δε μπορούσαν παρά να ληφθούν υπόψη κατά τον σχεδιασμό του προτεινόμενου στρατηγικού πλάνου, αναλογιζόμενοι μάλιστα την επικαιρότητά τους στο πεδίο.

Το παραγόμενο της συνολικής έρευνας και προσέγγισης των προηγούμενων στρατηγικών ανάδειξης των Οθωμανικών και Μεταβυζαντινών μνημείων αποτελεί και ένα προτεινόμενο στρατηγικό σχέδιο ανάπτυξης. Σε αντίθεση με προηγούμενες πρωτοβουλίες το σχέδιο αυτό στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη χρήση της τεχνολογίας, στην υπηρεσία του πολιτισμού και στην αξιοποίηση καινοτόμων εργαλείων και πρακτικών. Προτείνονται λοιπόν μια σειρά από σχετικές δράσεις με στόχο την προσέλκυση διαφορετικού τύπου κοινού αλλά και την δημιουργική σύμπραξη ιστορίας και παρόντος. Το εργαλείο της αφήγησης, σε συνδυασμό με το γενικότερο πολιτιστικό πλούτο της περιοχής, ήταν επίσης πολύ χρήσιμο με κατεύθυνση προς τη σύνθεση μιας νέας, πιο φιλικής και συναισθηματικής αντιμετώπισης των άσχημων συνυποδηλώσεων των χώρων αυτών με μακροπρόθεσμο στόχο τον επαναπροσδιορισμό της διαχείρισης μιας δύσκολης κληρονομιάς.

Αναφορικά με την ερευνητική διαδικασία, αυτό που έγινε κατανοητό είναι η δυσκολία πρόσβασης σε πληροφορίες και στοιχεία που σχετίζονται με τις δράσεις των αρμόδιων φορέων, είτε γιατί αυτές ήταν ελλιπείς, είτε γιατί δεν ήταν εύκολα ανοιχτές στο κοινό. Η συνολική σύνθεση του τουριστικού προφίλ της Περιφέρειας αποδείχθηκε ανέλπιστα χρήσιμη καθώς βοήθησε στην όσο γίνεται πιο ολοκληρωμένη πρόταση από πλευράς αξιοποίησης του πολιτιστικού πλούτου αλλά και έμπνευσης. Τέλος, οι αναλύσεις περιβάλλοντος στην ουσία οργάνωσαν τη μελέτη και μπόρεσαν να βρουν εφαρμογή παρότι συχνά χρησιμοποιούνται για την ανάλυση επιχειρήσεων.

Με γνώμονα τη συνολική ερευνητική διαδικασία αλλά και τα τελικά συμπεράσματα, γίνεται εμφανές ότι η έρευνα θα μπορούσε να είναι πολύ πιο καίρια αν εμπλουτιζόταν με συζητήσεις με αρμόδιους φορείς του πολιτισμού αλλά και της τοπικής αυτοδιοίκησης και με αναλυτικότερες εκθέσεις με πιθανά, προσφερόμενα κονδύλια από την Ευρωπαϊκή Ένωση και άλλους σχετικούς φορείς προς εκμετάλλευση. Ακόμα, καθώς όπως συζητήθηκε πρόκειται για ένα προϊόν που συνδέεται με άσχημες ιστορικές μνήμες, θα ήταν χρήσιμο να σφυγμομετρηθεί η στάση του κοινού σήμερα αλλά και να καταγραφούν πιθανές προτάσεις και ιδέες που προκύπτουν από τους ίδιους τους κατοίκους των περιοχών. Τέλος, το σχέδιο που προτείνεται αποτελεί μια σειρά προτάσεων οι οποίες θα μπορούσαν να γίνουν ακόμα πιο αξιόπιστο μέσο για τη δημιουργία ενός επιχειρηματικού σχεδίου. Μελλοντικά, θα μπορούσε επίσης να εξεταστεί το πώς οι προτεινόμενες δράσεις θα μπορούσαν να βρουν εφαρμογή και σε ανάλογα σχετικά μνημεία της Ελλάδας ή το πώς θα μπορούσε η φιλοσοφία της δημιουργικής αφήγησης και αξιοποίησης μιας δύσκολης κληρονομιάς να επεκταθεί και σε άλλες περιόδους ή σύμβολα πολιτισμού.

Επίλογος

Ανακεφαλαιώνοντας, η παρούσα εργασία με αφορμή το ενδιαφέρον για την αξιοποίηση μιας ομάδας μνημείων που θα μπορούσαν να συνδεθούν με την ιδέα της δύσκολης κληρονομιάς, παρουσίασε έννοιες όπως η πολιτιστική κληρονομιά, ανάπτυξη, διαχείριση και τουρισμός. Ωστόσο, το πιο ουσιαστικό κομμάτι της είναι ότι ανοίγει μια συζήτηση που σχετίζεται με την πολυπολιτισμικότητα, την κατανόηση της κληρονομιάς του «άλλου», την προσέγκυση ενός νέου κοινού μέσω τεχνολογικών εργαλείων και δημιουργικών αφηγήσεων. Παρά τις παραλείψεις και τις αδυναμίες της λοιπόν, τονίζει ότι η αξιοποίηση των μνημείων αυτών είναι κάτι περισσότερο από αναγκαία για την ανάδειξη και αύξηση της αξίας του προσφερόμενου πολιτιστικού, κοινωνικού, ιστορικού και τουριστικού προϊόντος.

Έχουν γίνει σοβαρά λάθη στη μέχρι τώρα διαχείριση των μνημείων αυτών; Θα μπορούσε κανείς να πει ότι με βάση τη μελέτη, μια από τις κρισιμότερες παραλείψεις στη χάραξη των σχετικών πολιτικών είναι αυτή του τρόπου που τα μνημεία αυτά αντιμετωπίζονται από την κοινή γνώμη αλλά και η μη κατανόηση της συνθετότητας της θεματικής.

Όπως λοιπόν έγινε κατανοητό, πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σύνθετο και διεπιστημονικό πεδίο με σημαντικές προκλήσεις για τους πολιτιστικούς διαχειριστές, ωστόσο η παρούσα μελέτη αυτό που τελικά επιχειρεί, είναι να αποδείξει το πώς η σύμπραξη τεχνολογίας, αφήγησης και πολιτισμού μπορεί να προσφέρει ενδιαφέροντα και μη αναμενόμενα αποτελέσματα.

Βιβλιογραφία

Αναστασόπουλος, Α., Κολοβός, Η., Σαρηγιάννης, Μ. (2008) Η Οθωμανική Αυτοκρατορία – Ο Ελλαδικός χώρος, Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ-ΔΒΜΑ.

ΕΤΑΜ (Ανώνυμη Εταιρεία Συμβουλευτικών & Μελετητικών Υπηρεσιών) (2015) Στρατηγικό & Επιχειρησιακό Σχέδιο Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Α.Μ.Θ., Αναθέτουσα Αρχή: Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης Ε.Π. Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας Και Θράκης (Ε.Υ.Δ.Ε.Π.-Π.Α.Μ.Θ.), Τελικό παραδοτέο.

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα βάση του στόχου «ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ» 2014-2020, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1993) Ευρώπη-Περιβάλλον: Στόχος Αειφορία, Αριθ.С138/1293.

Μαλλούχου-Tufano, Φ. (2015) Προστασία και Διαχείριση Μνημείων: Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Μπρούσκαρη, Ε. (επιμ.) (2008) Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα (συλλογικό), Υπουργείο Πολιτισμού.

Νόμος υπ'αριθμ. 3028/2002: Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ΦΕΚ 153/Α/ 28 Ιουνίου 2002.

Ορφανουδάκης, Δ.Α. (1992) Μελέτη αποκατάστασης μνημείων και συνόλων, Πειραιάς.

Παχάκη, Κ., Αγγελίδου, Φ., Αναστασάκου, Ζ. Ν., Δεδαγιάν, Β., Κουνάρης, Ε., Λέρτα, Σ., Μπαλτζάκης, Π., Χειμωνίτη-Τερροβίτη, Χ. (2000) Ο πολιτισμός ως κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ).

Στεφανίδου, Α. (2008) Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη: ΑΙΜΟΣ-ΕΜΜΑΒΠ.

Σφακιανάκης, Μ. (2000) Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού, Αθήνα: ΕΛΛΗΝ.

Χριστοφιλόπουλος, Δ., (2005) Προστασία πολιτιστικών αγαθών, Μνημειακά, παραδοσιακά, οικιστικά, πνευματικά, πολιτιστικά αγαθά, Π. Ν. Σάκκουλας.

Galaty, M.L. (2011) Blood of Our Ancestors: Cultural Heritage Management in the Balkans, In: Silverman H. (eds): Contested Cultural Heritage, Springer, New York, NY.

Givre, O., Sintès, P. (2018) Post-Ottoman Heritage(s), “Kemalist” Tourism and Cultural Policies in the Balkans, In: Girard M., Polo JF., Scalbert-Yücel C. (eds) Turkish Cultural Policies in a Global World, Palgrave Macmillan, Cham.

Liamputtong, P. (2013) Qualitative Research Methods, Oxford University Press.

Macdonald, S. (2009) Difficult Heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond, Routledge.

Mitropoulou, V. (2015) Approaching the Monuments of the ‘Other’: A Model for Their Presentation, in Cultural Tourism in a Digital Era, Springer International Publishing, pp 131-144.

Ninch (2002) The NINCH Guide to Good Practice in the Digital Representation and Management of Cultural Heritage Materials, by the Humanities Advanced Technology and Information Institute, University of Glasgow and the National Initiative for a Networked Cultural Heritage, National Initiative for a Networked Cultural Heritage.

Organization for Economic Co-Operation and Development (OECD) (2009) *The Impact of Culture on Tourism*, OECD publications.

Pavlov, Z., Petkova, R. (2008) *Macedonian Cultural heritage: Ottoman monuments*, Office in Venice, UNESCO.

Richards, G. (edit.) (1996) *Cultural tourism in Europe*, Association for Tourism and Leisure Education (ATLAS).

Wayne, S.V., (1963) *Some aspects of the Ottoman Legacy*, in Charles and Barbara Jelavich, eds., *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press.

World Tourism Organization (1993) *Sustainable Tourism Development: A Guide for Local Planners*, Madrid, Spain.

Yerolympos, A., (1996) *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki: Univ. Studio Press.

Yin R. (1994) *Case study research*, Sage, London.

Ανδριώτης, Κ. (2003) Ο εναλλακτικός τουρισμός και τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά του, *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος*, 20-21, σ. 139-154.

Anderson, E. F., McLoughlin, L., Liarokapis, F., Peters, C., Petridis, P., de Freitas, S. (2010) *Developing serious games for cultural heritage: a state-of-the-art review*, *Virtual Reality*, 14(4), 255–275.

Butler, R.W. (1991) *Tourism, environment, and sustainable development*, *Environmental Conservation*, 18 (3), 201–209.

Dragičević Šešić, M., Rogač Mijatović, L. (2014) Balkan Dissonant Heritage Narratives (and Their Attractiveness) for Tourism, *American Journal of Tourism Management*, 3(1B): 10-19.

Feilden B., Jokilehto J. (1993) Management guidelines for World Heritage Sites, ICCROM, Rome, 61-74, 80-81, 89-91.

Hartmuth, M. (2008) De/constructing a “Legacy in Stone”: Of Interpretative and Historiographical Problems Concerning the Ottoman Cultural Heritage in the Balkans, *Middle Eastern Studies*, 44(5), 695–713.

Hastaoglou-Martinidis, V. (1995) City Form and National Identity: Urban Designs in Nineteenth-Century Greece, *Journal of Modern Greek Studies*, 13(1), 99–123.

Kanetaki, E. (2004) The Creation Of Historical Cultural Heritage In Greece During The Ottoman Period, *METU Journal*, 80.

Koumaridis, Y. (2006) Urban Transformation and De-Ottomanization in Greece, *East Central Europe*, 33(1), 213–241.

Michell, G. (1988) Time regained. A historical perspective on cultural sites and monuments, *The Unesco Courier*, 16-26.

Nasser N. (2003) Planning for Urban Heritage Places: Reconciling Conservation, Tourism, and Sustainable Development, *Journal of Planning Literature*, 17 (4): 467-479.

Nestoroska, I., Petrevska, B., Namicev, P. (2017) Ottoman Heritage Tourism Flows In Macedonia, *Challenges Of Tourism And Business Logistics In The 21st Century*, Vol 3 No 2.

Nurick, J. (2000) Heritage and Tourism, *Locum Destination Review*, Issue 2. pp.35-38.

Sabbaghi, A., Vaidyanathan, G. (2004) SWOT Analysis and Theory of Constraint in Information Technology Projects, Information Systems Education Journal, 2 (23), Preliminary version appears in The Proceedings of ISECON 2003: 2414, 1542-7382.

Stefanis, A., Theoulakis, P. (2016) Conservation of Building and Decorative Elements of Ottoman Architecture in the Medieval City of Rhodes, Journal of Civil Engineering and Architecture 10, 1416-1421.

Δημητριάδης, Β. (1973). Αποκατάσταση του μαυσωλείου Γαζή Εβρενός Μπέη στα Γιαννιτσά - Ήπιες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών, Πρακτικά 2ου Συνεδρίου 14-16 Οκτωβρίου 2004, τ. 2.: 65-77, 97.

Elias, N., Κολοβός, Η., Πούλος, Π., Samara, S. (2019) Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα: Κληρονομίες υπό διαπραγμάτευση, Επιστημονικό Συνέδριο, Γαλλική Σχολή Αθηνών/ École française d'Athènes 20-22 Ιουνίου 2019.

Oudatzi, K. (2010) Virtual reality in restoration of historic buildings: 3d model projection of the restoration project of Alaca Imaret Câmi with intuitive and interactive application through hyper realism technology, 16th International Conference on Virtual Systems and Multimedia.

Prokopiou, D.G., Mavridiglou, G., Tselentis, B.S. (2016) Carrying capacity as a tool to design tourism policy: case study for the islands of Dodecanese, This paper is part of the Proceedings of the 7th International Conference on Sustainable Tourism, WIT Transactions on Ecology and The Environment, Vol 201: 115-125.

Rizvic, S., Prazina, I. (2015) Taslihan Virtual Reconstruction - Interactive Digital Story or a Serious Game, 7th International Conference on Games and Virtual Worlds for Serious Applications (VS-Games).

Sarris, A., Peraki, E., Seferou, P., Kokkinaki, M., Theodoropoulos, S., Kydonakis, A., Laboratory of Geophysical-Satellite Remote Sensing & Archaeo-environment (2009) Web Based Applications for the Promotion and Dissemination of Cultural Heritage Sites and

Monuments, 14th International Congress "Cultural Heritage and New Technologies", Vienna.

Soysal, Y., Antoniou, V. (2000) A Common Regional Past? Portrayals of the Byzantine and Ottoman Heritages from Within and Without, 5th workshop of the Southeast European Joint History Project Textbook Committee on "Teaching Sensitive and Controversial Issues in the History of South-East Europe", held in Istanbul.

<http://www.ekbmm.gr> [ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων]

<https://www.culture.gr/el/ministry/SitePages/viewyphresia.aspx?iID=1378>

[ιστοσελίδα της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης]

https://www.ethnos.gr/ellada/4258_temenos-bagiazit-sto-eleos-toy-kairoy-emblimatiko-mnimeio [Η καταστροφή του τεμένους Βαγιαζήτ]

<http://www.gtp.gr/EastMacedoniaThrace>

https://www.euro2day.gr/news/economy/article/1663310/toyrismos-posa-xodepsan-oi-toyristes-stis-13-perif.html?fbclid=IwAR30EeL2a2wc-z_pjFcC-N_mxg2KQAw4vtQ4-ullwiEwd97gyv4fPPd68 [Τουρισμός: Πόσα ξόδεψαν οι τουρίστες στις 13 Περιφέρειες]

https://www.euro2day.gr/news/economy/article/1663310/toyrismos-posa-xodepsan-oi-toyristes-stis-13-perif.html?fbclid=IwAR30EeL2a2wc-z_pjFcC-N_mxg2KQAw4vtQ4-ullwiEwd97gyv4fPPd68 [Τουρισμός: Πόσα ξόδεψαν οι τουρίστες στις 13 Περιφέρειες]

www.icomos.org [Διεθνές συμβούλιο μουσείων και αρχαιολογικών χώρων]

<http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS Interpretation Charter ENG 04 10 08.pdf>

[The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites]

<http://www.kavalagreece.gr> [ιστοχώρος της Δημοτικής Κοινωφελούς Επιχείρησης Καβάλας - Δημωφέλεια]

<http://www.miguel-chevalier.com/fr/voutes-celestes> [Ψηφιακή τέχνη στο Ναό του Αγίου Ευσταθίου στο Παρίσι]

museumfinder.gr/item/ekklisiastiko-mousio-komotinis-imaret/

[Εκκλησιαστικό Μουσείο Κομοτηνής]

www.pkm.gov.gr [Επίσημη ιστοσελίδα της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας]

<https://www.onassis.org/el/initiatives/onassis-stegi/medea-electronique>

[Πρότζεκτ soundscapes]

<http://www.strategicmanagementinsight.com> [Πληροφορίες για την ανάλυση PEST]

<https://www.thepresident.gr/2019/03/19/%CE%BF-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CF%89%CF%82-%CE%BC%CE%BF%CF%87%CE%BB%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%B1%CE%BD/>

[Ο πολιτισμός ως μοχλός οικονομικής ανάπτυξης]

www.tripadvisor.com.gr [Σχόλια και κριτικές των επισκεπτών για τα Οθωμανικά μνημεία της Περιφέρειας]

<https://www.vimaonline.gr/19/article/a106/mihalis-hristakis-/26050/stratigiki-gia-ton-politismo-kai-topiki-autodioikisi-koinoniki-kai-oikonomiki-anaptuxi-meso-tis-anadeixis-tis-politistikis-klironomias>

[Στρατηγική για τον Πολιτισμό και Τοπική Αυτοδιοίκηση - Κοινωνική και Οικονομική Ανάπτυξη μέσω της Ανάδειξης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς]

http://www.xanthi.ilsp.gr/cultureportalweb/article.php?article_id=1054&topic_id=1&level=1&belongs=0&area_id=1&lang=gr

[Οδηγός Περιφέρειας Αν. Μακεδονίας και Θράκης]